

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 11 (16785)

2004 чылдың
ЯНВАРЬ 27,
вторник

Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

Улуг-Хем болгаш Таңды кожууннарның сумулар чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын доктаадыр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың "Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилеринин соңгулдаларының дугайында" Хоойлузунун 11 чүүлүнүн 2 пунктузун удуртулга болдурга, доктаадырым болза:

1. Улуг-Хем кожууннар Арыскан, Арыг-Бажы, Эйлиг-Хем, Чааты сумуларының бол-

гаш Таңды кожууннар Межегей сумузуңуң даргаларының соңгулдаларын 2004 чылдың апрель 11-де эрттирер кылдыр доктаадыр:

2. Бо Чарлыкты республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга ону хүлээп алган хүнден беш хонуктан орайтапайн албан езузу-биле парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 2004 чылдың январь 23 № 23.

САЙЗЫРАА БУРУНГААРЛААР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол бодунуң харылап турары яамыларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары-биле хуралды эрттирген. Аңаа 2003 ажыл-агый чылының түннелдерин ханы анализтээн, 2004 чылда чүну кылырын тодараткан.

ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр яамының сайыдының бирги оралакчызы Л.К. Салчак, ТР-де федералдыг почта харылзаа эргелелиниң начальнигинин хүлээлгезин күүседип турар А.С. Оюн, Тыванын стандартизация, метрология болгаш сертификация төвүнүн

директору Ч.Х. Шапошникова, республикада садыгның бараанар шынарының болгаш хергелекчилерниң эргелерин камгалаарының талазы-биле инспекцияның девискээр эргелелиниң начальниги А.Т. Орус-оол, ТР-де сайгарлыкчыларны деткиир фондунун директору М.С. Самбухөө болгаш өскелер-даа дыңнадырлар кылган Коллектив бүрүзү 2003 чылды эки көргүзүглери дооскан, чедир кылдынмаан чүүлдери тодараткан. 2004 юбилейлиг чылда чүну кылырын удуртукчулар чугаалап берген. Ында эрткен чылдан эки ажылдаары, чаа чүүлдери кылыры, экономиканы бурунгаар хөгжүдери көрдүнүп турар. Ылангыя садыг-

ның, амыдырал хандырылгазының, почта харылзааның ажылының деннелин бедидери көрдүнген. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы сайзырадырынче онза сагышты салган, чүге дээр-ге республиканың экономиказын хөгжүдөргө ол улуг рольду ойнаар.

Ш.В. Кара-оол удуртукчуларның кичээнгеин 2004 чылда көрдүнген ажылдарны шынарлыг, эки күүседиринче угландырган, бо чылын Тываның Россияга каттышканының 60 чылын демдеглээр, орта төлептиг ужуражыры коллектив, кижжи бүрүзүнүн ыдыктыг хүлээлгези болурун айтыркан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Дилги фермазында

ЧАРАШ, АЖЫКТЫГ АҢ

10-12 чылдар бурунгаар азы чаңчыкканывыс эки джигир үелерде Тываның Кызылда дилги фермазында аңнарның саны 10 муң ажып, ооң кежин күрүне планының күүселдезинче кириштирип турганы кымга-даа билдингир. Чурт рынок экономиказының шилчилгезинче кирип, безин чадаарда, сөөлгү улуг үер болгужеге чедир безин оларның саны харыкчокталгыже чедир кызырылбайн турган. Оон бээр амгы үеде ында байдал кандыгы дээрзи бисти сонуургаткан. Ынчангаш ону билип алыры-биле эрткен неделяда бистин ажылчын бөлүүвүс ук ажыл-агый черинге чедип, ферманың кол харысалгалыг ажылын кылып турар удуртукчулар-биле ужурашкан. Кайы-даа үеде, кандыг-даа айтырыгы кижилер албан черлеринге херек ужунда барганда, бир-ле дугаарында, турамыккай чоруун көргүспейн, ында хамаарылгалыг кижилер-биле дужуп, оларның чөпшээрелин алыры чаагай чаңчылдарывыстың бирээзи-ле болгай. Шак ыңдыг чурумну журналистер база часпайн чоруурлар. А бо удаада бистин "Дилги фермазын" номчукчуларга бижип көргүзөр дээн сорулгавыс ферманың кол бухгалтери Арбай-оол Норбу-Самбуевич ОНДАРНЫҢ база кол зоотехник Татьяна Георгиевна ЗАГВОЗДКИНАНЫҢ ачызында чедип алдынган.

Эрткен 2003 чылдың эгезинде фермага 400 кара дилги, 500 ак песец турган. Чылдың бирги кварталы төнмейн чыдырда-ла, хенертен март айда аңнарга грипп хевирлиг аарыг тывылган. Мал эмчилери баштаан ында болгаш өске-даа органнардан харысалгалыг кижилер дораан оон-моон хемчегни алган соонда, сонгаартан улуг өртег-биле вакцина садып эккелгеш, сыкырткан. Түннелинде майда төрүүр турган аңнар эмге таарышпайн, чаш төлүн бербейн барган. Төрүүр аңнарны оолдадып алыры-биле СБЖ, лаборатория улузу хемчээп ап шаг болганнар. Чурум езугаар, дилгилерни январь айда эдерштирер, 100 кыс дилгиге 25 эр дилги чедер, негелде күүсеттинген соонда олар 8 айда төрүүр ужурулуг. Бо үеде фермада эдержилге чоруп турар. Аңнарның уксаазын,

Ферманың кол бухгалтери Арбай-оол Норбу-Самбуевич Ондар.

дөргүл-төрөл болу бээрин сагыыр ужурулуг дээрзин Арбай-оол Норбу-Самбуевич ылавылап тайылбырлады.

2001 чылда Красноярск

крайның "Богратский" совхозтан 200 дилги садып алган, дилгилерни 2 азы 3 чыл болгаш солуп, уксаазын, дөргүл-төрөл болу бербезин сагып турарлары ол. Кара дилги бир чылда 3-4 оолду төрүүр, а песец 6-7-ни, харын-даа оон көүдей берип болур. Аңнарның оолдаары оларның чири аш-чеминден кончуг хамааржыр. Чеминиң баксыраанындан олар эрткен чылын өөндөлөп шыдавайн барганнар. Ынчангаш эрткен чылын каш-ла санныг аңнар төрөөн болгаш бо чылын оларның саны эвээжээни ол. Черле ыңчаш сөөлгү үеде рыноктарда кылымал, чиик өртектиг бөрттерниң, моюндурктарның арбыдааны-биле ак песец кежин улус шоолуг-ла албастанын чугаалап турдулар, кара дилгини харын ап турар. Бир эки кара дилги кежиниң өртээ 2300-2500 рубль болур. Эрткен чылын 300 хире кешти Новосибирск улузу садып алган. Ферманың ажылчыннары боттарының продукциязын бүдүргөш, мынчаар хандыргынып турарлар. А оларга шалың эрткен чылдың декабрыга чедир төлеттинмээн.

Бо хүннерде эң-не бергедежил турар айтырыг — аңнарның чири чеми. Рацион езугаар алыр болза, оларның кол чеми эът, дус чок балык, кызыл-тас, сүт, янзы-бүрү ногаалар аймаа, витамин-биле база тускай сыкыртыр. Шуптузун холуй тырткаш, каша хевирлиг кылдыр мандаңнап бээр, а оодурба, чарба оларга шоолуг-ла дузалыг чем болбас. Чиртир чем чогундан бо хүннерде аңнарны хүнде чаңгыс катап чөмгерип турар. Норма 470 гр, негелде езугаар ийи катап чөмгерери ук ферманың байдалы-биле күүсеттинмейн турар. Аңнар азы дилгилер демей-ле ыттар болгудег, ыңчалза-даа боттарының эдин боттары чивес дээрзин чугааладылар. Кара дилгилерни соккан соонда оларның эди октаттынар, а песецтин үзүн алыр дээш хергел-

дээн чон-даа кээп садып ап турар. Ол өкпе аарынгга дузалаар. Песецтин 1 литрде сыкырган чааның үзүнүн өртээ 150 рубль. Чыл келген тудум дилги фермазының байдалы баксырап кел чыдарын республиканың удуртур органнары эки билир. Ону шуут чок кылып узуткаар бе азы сөкпедип бут кырынга тургускаш, Көдээ ажыл-агый яамызының эргезинче шилчидип, тускай уксаажыдылга ажыл-агый кылдыр эде тургузар бе дээн хевирлиг айтырыг бо хүнге чедир ажык болуп артпышаан. Чогум Тыва Чазак джүрерин чөпшээрвейн турарын улуг бухгалтер база чажырбады. Улуг үер болган

Ак песец.

Кара дилги.

шоодай чарбаны, хоорайда колбаса кылып турар улустарның шылып каапкан сөөктерин чугаалажып ап, аргазын тыптынып турар. Моолдар 100 дилги садып алырын дилеп турар. Ол база халас барбас-ла болгай.

Таптыг тудуп, негелде езугаар азыраар болза, дилги, песец чараш аңнарның бирээзи-ле болгай, эки шагда чүглө бодувустун кештеривис садып ап, ооң-биле хептенип турганывысты чон утпаан. Бо хүннерде хуу чон аразындан 4 кижжи (оларның бирээзи ресГАИ начальниги Э.Хаажык) бо аңнарны нептредип өстүрери-биле фермадан садып алгаш тудуп азырай берген дээрге-ле, дилгилерин хергелели, ооң үнези ам-даа читпээни ол. Дилги — өзүүчел аң, ол 10 чыл хире болгаш кырый бээр, аңнарны эдериштерери безин бир тускай. Узуткаары болган, катап тургузары берге болгай. Ынчангаш байлаавыстын бирээзи болур чараш аңнары-выстың когун үспейн, улаштыр тудуп сайзырадырын бодум хуумдан күзээр мен.

Чымысмаа МОНГУШ.
В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Ферманың ажылчыны Наталья Семеновна Бородулина.

соонда шупту чүве үрелген, эргижирээн. Немей тудар, чаартыр ажылдар эндерилген. Бир эвес фермага акша-биле бо чылын дузалажы кааптар болза, олар боттары бут кырынга туруп келириниң аргазы бар. Аң кежиниң шынары чири чөмгөндө улуг хамаарылгалыг чүве болганда, чеми оон-моон курлавырлап аптарын бодап турар. Бо хүннерде олар "Урянхай" КУБ-тан 200

Спортчуларга — Россияның шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендиязынын дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

2004 чылдың январь 14 № 39

Кызыл хоорай

Республиканын аныяктарына кижизидикчи улуг ужурудузальг спортту хөгжүдерин күрүнен деткир сорулга биле база спортчуларнын — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринин болгаш оларнын тренерлеринин чогадыкчы идекпейин көдүрери биле Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. Спортчуларга — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын (моон ыңай Тыва Республиканын Чазак даргазынын стипендиялары дээн) ай санында 500 рубль хемчээлге тургузар.

2. Спортчуларга — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын төлээринин чурумунун дугайында Дүрүмнү бадылаар.

3. Чыл санында-ла, 2004 чылдың январь 1-ден эгелээш, Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын бо доктаал-биле бадылаан Дүрүмге дүүштүр тургузар.

4. Тыва Республиканын Сан-хөө ямызы 2004 чылдың болгаш ооң дараазындагы чылдарнын республика бюджеттерин тургузарда, Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын төлээр үндезинерни тодарадыр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазы ШООРЖАК.

Тыва Республиканын Чазанын 2004 чылдың январь 14-те № 39 доктаалы-биле бадылаан.

Спортчуларга — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын төлээр чурумун дугайында ДҮРҮМ

1. Бо Дүрүм болза спортчуларга — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын (моон ыңай Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендиялары дээн) төлээр чурумун тодарааткан.

2. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын спортчуларга — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге тургузар.

3. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын алыр кандидаттарнын даңзызын Тыва Республиканын Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказынын талазы-биле яамынын кирип келгенин езугаар чыл санында болгаш бир чыл дургузунда төлээр.

4. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын алыр кандидаттарны (моон ыңай кандидаттар дээн) шилип алыр болгаш чогуур сүмелерни ажылдап кылыры-биле Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказы-

нын талазы-биле яамы комиссияны тургузар. Комиссиянын составын Тыва Республиканын Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказынын талазы-биле яамы бадылаар.

5. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендияларын тыпсыр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнге эргежок чугула документилерин даңзызын комиссия тодарадыр болгаш Тыва Республиканын Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказынын талазы-биле яамынын кирип келгенин документилерин комиссияга чылдың август 1-ге чедир кирер.

6. Кандидаттарны шилип алырынын чурумун комиссия доктаадыр болгаш Тыва Республиканын Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказынын талазы-биле яамы бадылаар.

7. Бир эвес Тыва Республи-

канын Чазак Даргазынын стипендиязын ап турар спортчу азы тренер Россиянын шилиндек командаларынын үндүрткен болза, олар стипендияны албас. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын стипендиязын спортчуларга азы тренерлерге төлээри Тыва Республиканын Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар талазы-биле яамы доктааткан чурумуну езугаар чогуур шийтирип хүлээп алган соонда дараазында айда соксаар.

8. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын спортчуларга — Россиянын шилиндек командаларынын кезигүнеринге болгаш оларнын тренерлеринге стипендияларын доктааткан чурум езугаар ай санында Тыва Республиканын Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказынын талазы-биле яамынын республика бюджетинде көрдүнгөн хөрөңгизинге дүүштүр албан-дужаал шалыңнарындан, чедир төлевирилден, немелделерден, шаңналдардан, өске-даа төлевирилдерден хамаарылга чокка төлээр.

Амыдырал херегелдеринге республиканын чурттакчы чонунга сайгарып турары суугаткан газка үүрмектеп сагар өртекти бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

2004 чылдың январь 22 № 62

Кызыл хоорай

Россия Федерациязынын Чазанын «Өртектени (тарифтерни) күрүнен таарыштырарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» 1995 чылдың март 7-де №239 база «Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузалар төлевириин федералдык стандарттарынын дугайында» 2003 чылдың август 25-те №522 доктаалдарын удуртулга болдурга, Тыва Республиканын Чазанын доктаадыры болза:

1. Амыдырал херегелдеринге республиканын чурттакчы чонунга сайгарып турары бөлүк-бөлүк саваларда болгаш баллоннарда суугаткан газка үүрмектеп сагар өртээн

немелде өртекке үндүрүгнү барымдаалап, 1 килограммда 12 рубль 50 көпек хемчээлге доктаадыр.

2. Тыва Республиканын Сан-хөө ямызы сайгартынган суугаткан газтын экономика талазы-биле бадыткаттынган өртэниң болгаш бо доктаалдын 1 пунктузунда бадылаттынган немелде өртекке үндүрүг чокка үүрмектеп сагар өртэниң аразында ылгалдын орнун «Тывгаз» ажык акционер ниитилелинге дуглаттырар.

3. Тыва Республиканын Чазанын «Амыдырал херегел-

деринге республиканын чурттакчы чонунга сайгарып турары суугаткан газка үүрмектеп сагар өртектени бадылаар дугайында» 2002 чылдың декабрь 30-де №1000 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаалдын күсүлдези дээш контролду Тыва Республиканын Сан-хөө ямызынга болгаш Тыва Республиканын Экономика ямызынга дагзыр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаал ону парлаан үезинден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканын Чазанын Даргазынын бирги оралакчызы, Тыва Республиканын Чазанын Даргазынын хүлээлгезин күсүдип турар ШКАРА-ООЛ.

Аныяктар болгаш кижизидилге

«Сибирьнин улусчу собору» деп шимчээшкин ийи чыл бурунгаар тургустунган. Ооң кол-ла сорулгалары — Сибирь девискээринде регионнарнын национал болгаш культурлуг хөй янылыын кадагалап арттырары, чоннарнын эп-найыралын быжыктырары, кижиниң бүгү талазы сайзыралын чедип алыры дээрзи билдингир. Ынчангаш сорулга чангыс болганда, бистиң Тывага база «Сибирьнин улусчу соборунун» салбырын 2003 чылдың июль айда тургускан.

Оон бээр собор удаа-дараа чыгылып, хүнүнү чугула айтырыгларын чыштарынга сайгарып чугаалажып турар апарган. Январь 22-де ооң үш дугаар конференциязынга «Тыва Республикада аныяктар политиказы болгаш өөредилге» деп теманы сайгарган. Анаа санал берген улустан төөгү эртемнеринин доктору М. Б. Кенин-Лопсаннын саналы солун болгаш өөредилгиг болган. Шаанда Тывага наркомания, арагалаашкын, уругларнын хайгаарал чогу дээн ышкаш багай чүүлдер турбаан. Ынчан маңаа кээп турган шинчилекчи орус-даа, даштыкы-даа эртемденнер, бижик-билиг чок-даа турган болза, тыва чоннук бедик угаан-бодал культуразын магадаар чорааннар. Ада-иези, ие-херээжен, бичии уруглар ынчан тываларга ыдыктыг турган. Бичии уруглар езулук кижизиттинген, күш-ажылды билер, чажындан-на ат-хөл ажаап, мунуп билер чорааннар.

Ам байдал каракка көзүлдүрле шуут өскерилген. Наркотик, арага, таакыны бичизинден-не ажыглап турар, ада-иелери уругларына үлегер чок, харында оларын хайгаарал чокка октап турар апарган. Өскээр чугаалаарга, тыва чаңчылдарны олар шуут уткан. Ынчангаш Монгуш Кенин-Лопсан «Тыва чаңчылдар» деп эртемни школа программасынга кирерин саналдаан. Православ шажындан Вячеслав ада база сарыг шажыннын башкызы Николай Куулар аныяктар кижизидилгезинге шажыннын чагай салдарын онзагайлап чугаалааннар.

Тывада кол федералдыг инспектор В.И. Чернышев соборунун киржикчилеринге байыр чедирген. Бистиң аныяктарымыз эң-не өскерилгелиг үелерде, бүгү чүве сандараанда, кино, телеэкраннарда күчүлел долган чүүлдерни көргүзүп турда, өзүп келген. Ол бүгү уругларга болгаш аныяктарга кончуг багай салдарлыын ол демдеглээн.

Чоокта чаа «2004-2006 чылдарда Тыва Республиканын аныяктары» деп программаны Чазак хуралына хүлээп алган. Ооң акшаландырылышынынга 10 млн. рубль көрдүнгөн. Аныяк өбүлелерни бажың-биле хандыраарына ипотека болгаш материалдыг байдалын эскидеринге өске-даа чиигелделиг чээлиерни тургузары күзенчиг.

Амгы үеде аныяктарнын ажыл-биле хандырылганы — чугула айтырыгларнын бирээзи. Күш-ажыл рыногунга чижилгени ажып шыдаар кижилер болурунга өөреникчилерни канчаар белегеп турарынын дугайында ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдынын оралакчызы У.С. Ондар чижектер кырынга чугаалаан. Бо-ла айтырыгга хамаарышкан чүүлдерни ажылга хаара тудар албанның департамент удуртукчузу В.С. Чаж-оол саналдаан. Оон чугаазы-биле алырга, 2004 чылда база ажыл-биле хандырылганы нарын хевээр болуп артар. Ооң чидигленишкинин болдурбазы-биле чаа-чаа ажылчын олуттарны тургузар, хууда сайгарылга ажылын деткир, бажыңга ажылдаар, долу эвес ажыл хүнү азы неде-лязы дээн ышкаш хевирлерже кирери күзенчиг.

Кызыл хоорай чагыргазынын

өөредилге килдизинин эргелекчизи Г. И. Гостева бодунун саналын өг-бүлеге болгаш школага мезү-шынар кижизидилгезинче угландырган. Амгы үеде хоорайда 46 өг-бүле ада-ие болур эргезинден казыттырган. Допу эвес өг-бүлелерде өзүп турар уругларнын саны база хөй. Допу эвес өг-бүлени ол даялдарындан тура тырттырган терекке демейлээн. Уругларнын арагалаары, наркотиктер ажыглаары, таакпылаары, кем-херек үлгүлери кижизидилгези багай өбүлелерден үнүп турар. Галина Ивановна хүндүлүг өгбө М.Кенин-Лопсаннын саналын деткип, шаанда кижилер бот-боттарын таньжар, багай чүве кылырындан, ада-иезинин адын бакка сугарындан дендии коргар чораанын чугаалаан.

Улусчу чаңчылдарны сагырын, ылангыя күрүне албанында кадрларнын угаанын, кижизиг, биче сеткилгиг болурунун дугайында хөгжүмчү Игорь Тулуш саналына онзагайлаан.

Ол-ла саналга ушкаштыр бичии уругларнын эргезин камгалаар фондунун даргазы Сайдам Ооржак өг-бүлезинин, уругларынын, ада-иезинин, бодунун мурнунга харысалга дугайында, күрүне ажылында кижилер аныяктарга үлегерчижек болурун, кижиниң бодунун аажы-чаңын, мезү-шынарын кижизидип хевирлээринин дугайында саналдаан.

Оон-даа өске санал бергенер сайгарып турар теманын кончуг чугулазын демдегеп, ол талазы-биле боттарынын бодалдарын илереткенер.

Түннелинде конференциянын киржикчилери резолюцияны хүлээп алган. Ында демдегеп турары-биле алырга, «2001-2003 чылдарда Тыва Республиканын аныяктары» деп программа күсүсеттинген, ооң акшаландырылышынынга 4 млн. 700 рубль үндүртүнгөн. Ам дараазында 2004-2006 чылдарда база ыңдыг программа хүлээп алдынган. Ооң кол угланышкынынна — аныяктарны ажылга хаара тудары, оларнын хамааты туруштуг, сагыш-сеткил, мезү-шынар талазы-биле хевирлеттинеринге, эртем-билиг, культура, чогаадылга, шын дыштанылганын дугалаары, аныяктар ортузунда багай чүүлдерни болдурбазы. Ажылдар кылдынып турар-даа болза, ам-даа шийтирлеттинмээн айтырыглар хөй. Тывада 14-30 хар аразында аныяк кижилеринин саны дөрттүз-үш кези чедип турар. Ынчалза-даа Сибирь федералдыг округта өг-бүле болуп бадыланышкан саны эвээш. Бадыланышпайн турарынын кол чылдаганы — чурттаар оран-саванын чедишпези.

Аныяктарнын кадыкшылы база улуг дүвүрелди тургузуп турар. Ыжыктар, өкпе аары, паш-сагаа аарыглары, арага, наркотик ажыглаанындан угаан-сегээни баларгай улус хөй таваржып турар.

Аныяктар дээрге чоннук идеялы, ооң курлавыры, оларнын өөредилгези, эртем-били, ажылы, кадыкшылы күрүнениң болгаш ниитилелдин чүнү-даа мурнады көөр ужурулг ажыл-херээ болур. Ынчангаш бүгү-ле күженишкинерни каттыштырып тургаш, аныяктар политиказын таарымчалыг чорударынын дугайында ук резолюцияда онзагайлап демдеглээн. ТР-ниң Чазанын болгаш Улуг Хуралына ажылдап турар аныяктарнын камгалалын экижидерин (шалыңы эвээш, ажылдаар байдалдары берге, ажыл шагы узун, бүдүү ажылдадыры), аныяк специалистерге чангыс катап алыр пособие болгаш 3 чыл чедир стажтыг ажылдакчыларга немей төлөлгелер дугайында өөренип көөрүн ында саналдап кириген.

Надежда ЭРГЕП.

Эрткен неделяның болушкуну

БЮДЖЕТКЕ ТААРЫМЧА ЧОК

ТР-нің Улут Хуралының Хоойлужудулга палатазының сессиясы эрткен неделяның төңчүзүндө 2004 чылда республика бюджетинин дугайында хоойлу төлевилелин бирги номчулгада элээн бергедээшкин-биле хүлээп алган. Бюджетти ам шуут хүлээп албаанда эрткен чылдың чарыгдалдарының 1/12 кылдыр үзе кезип каан акшаландырышыкын-биле чурттаар апаар, ол шуптууска, ылангыя бюджет адырының ажилдакчыларына, таарымча чок багай байдал-дыр.

Бо дээрге чүгле бирги номчулга-дыр, а маргылдаалар «Эриин ажып» эгелээн. Чазак бюджеттин төлевилелин чогуур хуусаазында белеткээш, кириген. Хоойлужудулга палатазының даргазы ону чугаалажып сайгарарын дүргедедирин аазааш, сөзүн ээлээн. Бюджетти көөр хурал хоойлуда көрдүнгенинен 11 хонук эрте эгелээн. Ынчалза-даа дугуржулга бүтпээн. Депутаттар Сафрин, Сат, Дамба-Хуурак, Бартына-Сады, Бичелдей, Балчий-оол олар инвестиция чарыгдалдарының тодаргай тайылбыры Чазак бербээн деп чылдагааннап алгаш, бюджеттин бирги номчулганын соңгаарладырын оралдашканнар. Бир эвес бо айтырыгны соңгаарлатпас болза, Бичелдей суджар деп кыжыган. Ынчалза-даа депутаттарның хей кези парламентиңе ажилдап чоран дуржулгалык болганы-биле бюджетти хүлээп алырының саадаашкыны республика амьдыралына кайы хире когаралды чедирерин билер болганындан ол саналдар хүлээп алдынмаан.

Хоойлу езугаар парламентиңе бюджеттин төлевилелин кирген хүндүн эгелээш, хүлээп алырынга чедир 69 хүн көрдүнген. Бир эвес чарыгдалдар эвээш болур болза, үш ай дургузунда хүлээп алдынар. Оон алгаш көөрге, бүгү-ле чүве дүрген хуусаазында бүдөр болза, республиканың бюджетти март 20-ден бээр көстүп келир хире. Бичи-ле саадаашкын, шалтыктаашкын таварышса, ол апрель айже чыла бээр.

Өскээр чугаалаарга, акша кижилернин белиндин чүгле чүвүрү уштунуп калбай, ызырып чоруурунга чедер-дир. Ол безин шуптууска четпес, чүге дээрге тудуглар соксап, федералдык төп биле республиканың 50х50 кылдыр төлөп турган төлевирлери соксаар. Оон иштинде бюджет адырының ажилдакчыларының шалынын улгаттырыры база көрдүнген болгай. Оон ыңай бюджеттен ларектар садыгыларындан эгелээш, бүдүрүлгелерге чедир хандырытып, ченинип турар болгай. Ынчангаш куруг акша хавы-биле кышче

кирери кымга-даа күзенчиг эвес. Бо берге байдалдан үнүп алырының аргазы бар, мырыңай бюджет чок болурунун орунунга, кандыг-даа бюджеттиг болза, ажырбас. Хоойлужудулга палатазы бюджеттин бирги номчулганын хоойлуда көрдүнгенинен он хонук эрте эгелээни безин бурунгаар базым, ол берге байдалдан уштунарының идегелин берип турар. Ынчалза-даа бюджеттин, ооң-биле кады республиканың чурттакчы чонунун соңгучуларның амьдырал-чуртталганының салым-чолу шийтпирлетинер бюджеттин ийги Номчулганың чамдык депутаттарның белеткенип турары сезинчиг, идегээр хире эвес болуп турар. Хоойлужудулга палатазының 25 депутатының, бети дээрге-ле, алдызы ийги номчулгада инвестицияны шилип алган. Чүге дээрге бюджет камгалалының бүдүзүндө республиканың массалык информация чепсектеринге инвестиция талазы-биле Чазактын ажил-чорудулганын бактаандык хей материалдарны парлаан. Тудугжу Сафрин тендерлиг садыглаашкынарда Чазактын кандыг махинация, частыргылар кылып турарын илередир мен деп «Ак бажының» коргуткан.

Бичелдей булун бүрүзүндө Чазак инвестиция хөрөгизин кайы хире оорлап, шын эвес чарыгдал турары дээш ону буруудадып турар. Оларның аразында Бартына-Садының Саян-Шушенск ГЭС-тин суг адаанче кирген де-вискээрлеринин компенсация акшазын чедир төлөдип албай турар дугайында материалы база бар.

Анаа кара угаан-биле бодаарга мында онза чүве чок дег. Бо удаада депутаттарның сорулганы болза, Хоойлужудулга палатазының аппаратының бир ажилдакчызының чугаазындан алырга, капитал чарыгдалдарның структуразын эскерти эде тургустушаан, инвестиция чарыгдалдарының кезин палатага дамчыдып бээрин чедип алыры болуп турар.

Бистин парламентаривиске бо дээрге чаа, ажыглаттынмаан базым-дыр. Ооң ажыгы чок-даа, ажыктыг-даа бооп болур. Чүге дээрге, бирээде, чонун сагыш човангыр айбычызы, шын дээш демисежип чоруур депутаттарның омур-хевири багай эвес ажилдап турар, ийиде, эвээш сангы оппозицияның лагеринче ыңай-бээр үнүп-кирип чоруур, харын-даа Чазактын талазында

депутаттарны безин хаара тудуп, чайгылдырып алыр сорулгандыр.

Депутаттарның бо бодалы бүтпейн баарынын бир чылдагааны бар, ол дээрге «Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө үндезинеринин дугайында...» федералдык Хоойлу-дур, ында хоойлужудулга эрге-чагыргазы чер-черлерде күүсекчи органнын солугурун база оларның саң-хөө хөрөгизин чарыгдаларынче киржирин ында хораан, чүгле хынап болур.

Депутаттар бо дугайын билерин чигзинген-даа херээ чок. Ынчанмыже болдунмас, күүсетинмес негелдени билеп тура-ла, ону кылырын кордап турарлардыр. Саң-хөө яамызының юристери бо Хоойлуну билер болгу дег. Бир эвес Хоойлужудулга палатазы бодунун туржун ээлээш туруптар чүве болза, ук федералдык Хоойлуну ажыглаар апаар. Ам-даа бадылап албаан бюджетивисти ынаар-мынаар тыртпарлап, маргыжып турувуста үе эртип, бюджет кризиси үстүндө адааныыс бергедээшкиннер республиканы оюп эртпейн барза канчаар бис. Ол кымга хере-гил?

А. КУУЛАР.

Бир айтырыгга хамаарыштыр тайылбыр

БОТТУГ КӨРҮШТҮГ БОЛУРУ ЧУГУЛА

Эрткен четверте 2004 чылдың республика бюджетинин дугайында ТР-нің Хоойлузунун төлевилели Улут Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарының деткиишкинин алган. Хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алышыкының бүдүзүндө парламент сессиязынга белеткел-даа база ооң ажил-чорудулганын-даа үезинде бачым-бачым чугаалажышкынар болгаш сайгарылгалар болгулаан. Республиканың эң кол саң-хөө документизинге хамаарыштыр хоойлу бодардыкчыларының ажылының бирги чадазының түнелдерин тайылбырлап бээрин бистин корреспондентивис ТР-нің Чазак Даргазының бирги оралакчысы – инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды А. В. Брокерттен дилээн.

— Хоойлужудулга палатазының сессиясы кончуг нарын эрткен минип чугаалаар апаар. Бюджет төлевилелин чамдык черлеринге хамаарыштыр Чазак кезигүннери депутаттар корпузунга тодаргай тайылбырларны бээр ужурга таварышкан. Ындыг болжожок ажыл кол нуруузунда тургустунуш шындалыг болган, ооң түнелде удур-дедир билчишкин чедип алдынган, ол дугайын бюджетти бирги номчулгада хүлээп алганы херечилеп турар. Бюджет төлевилелин-ге кол чемелелдер ооң орулгалык кезээнин айтырыгына, ылангыя пландан дашкаар орулгаларны алырының болгаш оларны хуваарының, инвестиция программасынга хамаарышкан.

Орулгаларны көвүдиринин айтырыгы депутаттары-даа, соңгучуларны-даа кажан кезээде сонугадып келгени билдингир болбайн аан. Бюджеттин орулгалык кезээнин улгаттырырының арга-шинээ бар, бо талазы-биле Чазак ажилдап турар. 2004 чылдың бюджетинин төлевилелинде пландан дашкаар орулгалар чүнүң-даа мурнунда ооң чедип-чезеэн дуглаарынче угланыр дээрзин айткан. Чазактын депутаттар, яамылар, бүдүрүлгелер-биле кады немей «ажылдап» алкы дег бүгү хөрөгилери бюджет «шыгжамырынче» кирер. Чамдык депутаттарның ыйыдып турары ышкаш ук орулгаларның чиге санын шуут-ла ам адаары канчап-даа болдунмас. Бети дие 2004 чылдың бюджетинче немелде кирилделеринин кол үндезин-дестеринин аразында күрүнениң республика өнчүзүндө чамдык объектилеринин, чижээлээрге, «Саян» универмагының хуужудулганы база кирип турар. Хуужудулганың чорудулганы, тодаргайлаарга, күрүне өн-

чүзүңү садып-саарылгазы бюрократчы айтышкынарга эвес, а рыноктуң хоойлуларынга чагыртыр болгай, өскээр чугаалаарга, чүнүң-даа мурнунда, хергелден база саналдаашкындан хамааржыр. Амгы үеде республикада хуужудулганы ажык-чарлыгы-биле, аукцион садыглаашкының үезинде чорудул турар. Мындыг байдалдарда Чазак саттынып турар өнчүнүң чүгө эге өртөөн чигези-биле тодардып болур. Садыглаашкының тилекчизинин адаары өртек-үнениң дугайында чижеглей догааштырыры безин болдунмас. Чүгле харын ол эге өртектен элээн бедик болур деп чугаалап болур.

2004 чылдың инвестиция программасынга хамаарыштыр хей-ле сөзгөлтүнген. Ындыг болжожок бистер күштүг болуп турар хоойлужудулга дүштүр адрестиг инвестиция программаны ийги номчулгада көөр чүлдүр деп дугуржуп шыдапкан бис, ыңчан-на харын ону объект аайы-биле «быттап» сайгарар апаар. Ындыг болганда Чазак бирги номчулгаже ону кандыг хевир-дир, шак ыңчаар кириер эргелиг. Мооң мурнунда чылдарда инвестиция программаны ооң чазып тайылбырлааны-биле кады кирип турган. Ынчалза-даа Хоойлужудулга палатазының Регламентинде-даа, өске-даа хоойлуларда ук негелде айыттынмаан. Ынчангаш Чазак инвестиция программаны ниити хевир-биле, чүгле күрүне чагыкчыларының талазы-биле чазып тайылбырлаашкыны кылып кириген. Ийги номчулгада инвестиция программаның төлевилелин долу болгаш тода хевирлиг кириер.

Бистин белеткеп кылганыыс төлевилелде 2004 чылдың инвес-

тиция программаны хевирлеп тургузарының бүгү үндезинерин чыгган. Республика инвестицияларының «каттышкан» бюджетти 1,7 млрд. рубль болур. Мынаар федералдык адрестиг болгаш тускай сорулгалык программалар, республиканың инвестиция программасы база өске-даа үндезинер, ооң иштинде инвестиция шындалыг республиканың тускай сорулгалык программалары, күрүне бүдүрүлгелеринин болгаш кожуннарның боттарының акша-хөрөгилери, банк чээлиери кирген. Ук программаны кожуннар аайы-биле чарган. Кожуун бүрүзүңге инвестиция паспортун белеткээш, ында бүгү инвестиция үндезинерин айткан, бүгү саң-хөө курлавырларының долу балансызы бердинген.

— 2004 чылдың инвестиция программасының онзагай талалары чүдөл?

«Эвээш-биче хөрөгилеринин «үсперлээшкинин» болдурбазы-биле бирги ээлчегинин кичээнин тудуу мооң мурнунда чылдарда эгелээн объектилерге углаар. Мооң мурнунда чылдарда инвестиция программаларынче кириген эдилгелер, кажан акша-хөрөгилерни бир объектилерден ужулгаш, өскелеринче тарай октап турар үеде депутаттарның талазындан дыка хей чемелелдер кирип турган. Чүге ыңчаар болу бээр турган? Чүнүң-даа мурнунда туттунуп турар объектилеринин төлевилел-дөзевилел документизинин чогуңдан. Чыл санында яамылар-даа, тус чер чагыргаларының даргалары-даа ол-бо объектилеринин тудуун «чаза булгап» алгаш, апаар турган. Тудугну-даа тудуп эгелээр, чүгле ооң соонда төлевилел-дөзевилел документизинин тургузуп эгелээр, оон соонда объектинин төлевилел өртөө саналдап кириген өртектен чамдыкта он-он катап ажып турары илереп келир. Үндүрүп берген хөрөгилер, чугаажок, четпес болур, а бир-тээ олардан аңгыда, бирги ээлчегде, ажыглатче кирер мурнады көөр объектилер бар болганда, ук акша-хөрөгилерини уштур ужурга таварыштып турган. Мындыг чүүл күрүне чагыкчылары болур яамыларны-даа, депутаттары-даа девидедип турганы чугаажок. Бо чылын бис ыңдыг чергелиг практикадан ойталаар, акша-хөрөгилерни чүгле тудугнуң өртек-үнезин

телевилел-дөзевилел документизинин-биле бадыткаан объектилерге бээр сорулгалык бис.

Депутаттарның соңгучуларының мурнунга хүлээнип алган хүлээлгелери дээш, ооң иштинде ол-бо объектилеринин тудуун талазы-биле база илеткээр дээн күзелин билеп болбайн канчаар. Ынчалзажок маңаа бүгү хамаарылгалык талаларының: депутаттары-даа, тус чер чагыргаларының, тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының даргаларының-даа, чагыкчы яамыларының-даа тургустунуң ажылы албан херек. Тудугну чорудулганын-даа үезинде, ону доозулганда-даа элээн хей айтырылар тургустунуп келгилээр. Ол-бо туттунган социал объектинин кожуннарның балансызынче дамчыдып берипкенде, кожун бюджетти немелде чүктү ууп шыдаар бе? Ажыглатка кириген объектинин ажаап-тежээпки дег кижилер, саң-хөө курлавыры чагыкчы яамыда бар бе? Объектинин тудуу ылап-ла эргежок чугула турган бе? Соңгучуларның чагыгыларын күүседире албан болбайн аан, ыңчалза-даа бо таварылгада, чүнүң-даа мурнунда, бюджеттин шыдал-шинээн удуртулга болдулары чугула.

— Хоойлужудулга палатазынга бюджеттин төлевилелин сайгарып турда, депутаттарга база катап «ижип-чиринге» өйлөшкөн болгаш экономиканың боттуг секторун хөгжүдеринин эрге-ажыктарын кошкоч көргүскен бюджет хүлээп алыр үле онаашкан дээн чижектиг чемелелдер Чазактын адрезинге кылдынган. Дыңнап чаңчыкканыыс «социал-экономиктиг хөгжүлдө» деп сөс каттыкчылыкыныңа дыңзыгышкыны каая салган турар ужурлугу?

— Бюджеттин тулган дээн хевиринге, чүнүң-даа мурнунда, мурнады көөр чүлдери үлетпүрүнүң, көдээ ажыл-агыйның, материалдык бүдүрүлгенин өске-даа адырларының хөгжүлдезинге хамааржыр ужурлуг. Чүнүң-даа мурнунда олардан социал адырын хөгжүлдөзи хамааржыр. Совет үелерни сактыр чүве болза, бүгү социал объектилеринин кол нуруузу, ооң иштинде туттунуп турар оран-саваның хей кези үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин балансызынга турган. Ооң соонда улут

өскерлишкиннер болжожок, бай бүдүрүлгелер ук езу-чаңчылды уламчылаашыаан хевээр.

Ийе харын, бистин бюджетивис-даа, инвестиция программасы-даа канчаарга-даа социал углангышкыны болган. Харалаан, маңаа ол-бо чүлдү өскертиптери берге-ле, чүге дизе тудуу доозары эргежок чугула шилчип келген объектилер бар. Республика Чазаның составы кандыг-даа болган болза, ол демей-ле бо айтырыгыларны шийтпирлээр апаар, чүге дизе доозулбаан тудуу бүрүзү дээрге-ле дорт каража-дыр. Бис эрги инвестиция программаларының долаазынга алдынган улус-тур бис. Маңаа республика музейинин, найыспалдың аэровокзалының оран-саванын адаарга-ла четчир, оларнын тудуун совет үе-чадада эгелээн болгай. Кол нуруузуңда социал адырга хамааржыр шилчип келген объектилеринин тудуун доозарынга 1,5 млрд. рубльди углаары планнаттынганда болза, экономиканың боттуг секторунга шуут-ла кичээнгей салбаан деп бадыткал-биле чөпшээрери берге. Күзээнивис хемчээл ышкаш эвес-даа болза, мында база кирилделерни өстүрген. Ынчалзажок хамык чүүлдерге боттуг көрүштүг боор болзувуса эки. Бисти үлетпүрүнүң болгаш көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинин темпизи өөртпейн-даа турар чүве болза, олар ниити-российжи көргүзүлгелерден бедик дээрзин демдеглээр апаар.

— 2004 чылдың бюджетинин күүселдизи кайы хире боттуг деп бодаар силер?

— Республикка бюджетте 2004 чылда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин макроэкономиктиг көргүзүлгелеринин үндөзилеттинген. Кандыг-даа прогнозу тургустунуп тура, ооң күүселдезинин үезинде таарымчалыг-даа, таарымча чок-даа байдалдар тургустунуп болур деп чүүл-биле чөпшээрери апаар. Бир эвес Россия Федерациязының экономиказының хөгжүлдезинге таарымчалыг байдалдар кадагалаттынып артар чүве болза, бюджетти күүседиринге база ооң орулгалык кезээнин ажыр күүседиринге шыдал-шинектер тургустунар. Бети дизе депутаттарга кирген хемчээлдер иштинге бюджет күүсеттинер.

Юрий СУЧКОВ.

ДООЗУПТАР АРГАВЫС БАР

Федералдыг автоорук эргелели М-54 "Енисейниң" тургустунганы-биле "Тыва автоорук" эргелели 2003 чылдан эгелеп чүгле республиканың иштики автооруктарының септелгезин болгаш ажаалдазын харылап турар, ол дээрге ниитизи-биле 2844 км автоорук болур. Эрткен чылын республиканың девискээр-орук фондузунун бюджетин 149,3 млн. рубльге бадылаан турган, ооң иштинде үндүрүлгөрдөн 44,7 млн. рубль, ол колдуунда республика бюджетинден кирген, федералдыг бюджеттен 23,3 млн. рубль болгаш федералдыг бюджеттин "Бюджеттин бүгү деңгелдеринге акша дузаламчызы" деп кезээнден деткимче кылдыр 80,7 млн. рубль берген. Бо акшаларны шуптузун үезинде шингээдиң алдывас.

Чарыгдалдарывысты кысказы-биле көргүзүргө мындыг: девискээр-орук тудугларын септээринге болгаш ажаап тударына 114,1 млн. рубльди үндүргөн, ол дээрге ниити чылда көрдүнгөн акшаның 94,5 хуузу, ооң иштинде автооруктарны болгаш көвүрүлгөрдө септээринге 81,3 млн. рубль. Федералдыг бюджеттен бердинген акша-биле 28 км автоорукту 44,5 млн. рубльге септеп дооскан, Каа-Хем кожуунун Мерген хемде 17,7 погон-метр көвүрүгнү ажылгалла киирген. Бояровка — Тоора-Хем аразында 10 км автоорукту 22,9 млн. рубль-биле кылып доостувас. Чадаана — Суг-Аксы аразында 12 км автоорукту үш улуг бүдүрүлгө: Чадаана, Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелдери, "Восток" кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгенин тудуг-

жулары колдуунда чаңгыс ай иштинде бедик шынарлыг кылып доосканнар. Автоорукту алданмаадырларның тура халышкынының 120 чыл оюнга уткуштур кылып доозар дээш орукчулар бир демниг шудургу ажылдаанын демдеглээри чугула.

Сөөлгү чылдарда Чадаанын орук-септелге-тудуг эргелелиниң (начальниги С.Д.Д.Ондар) ажылы шуудап, кылып турар автооруктарының шынары экижип, бодунун девискээринде оруктарның септелгезин багай эвес чорудуп турар. Оларның асфальт заводу эрги-даа болза, ооң бүдүрүп турар асфальтызының шынары эки дээрзин ону хынап турган специалистер, кылдынган автооруктар бадыткап турар.

Республиканың эң кыдыкы кызыгаарында турар Мугур-Аксы — Кызыл-Хая аразында автоорукту кылырын уламчылап турар. Эрткен чылын бистин-биле керээлиг ажылдап турар "Восток" КХЭ 14,5 км сайлыг автоорукту кылып дооскан. Андаа бо автоорукта кылыр ажылдар хөй. Девискээр-орук фондузунун акшазы-биле Кызыл хоорайда Пушкин, Суворов кудумчуларын асфальтылаан болгаш автооруктарны чаартып септеп кылырынга 27,2 млн. рубльдин ажылдарын шингээдиң алган.

Эрткен чылын бойдустан көрдүмзүн үер-халавындан хөй автооруктар, көвүрүлгөрдөр үрелген. Ооң ниити чедирген когаралы 27,0 млн. рубль ашкан. Чүгле эрткен чылын үер-халапка таварышкан 21,7 км автоорукту 18,2 млн. рубль-биле кылган. Республиканың иштики автооруктарында кылыр ажылдар хөй, ынчан-

гаш чогуур деңгелге төлевилел езугаар кылдынмаан автооруктар үер-халапка таваржыр болгаш аргыжылгага нарын байдалды тургуза бээр чылдагааны ында. Ынчалза-даа эрткен чылгы үерниң соонда аргыжылга үзүлгөн чаңгыс-даа чурттакчылыг суур турбаан, орукчулар ону үезинде кылып четтигипкен.

Республиканың девискээр-орук фондузунун бюджетди 2004 чылда көвүдээнин баш удур демдегеп каайн. 2003 чылда республиканың орук фондузунун орулгалыг кезээ 149,3 млн. рубль турган болза, бо чылын 184,3 млн. рубль болуп турар, азы 20 хууга улгаткан. Республиканың девискээр-орук фондузунун бюджетди кандыг дөстөрдөн тургустунганын тодарадып көргүзүргө мындыг: үндүрүлгөрдөн — 116,7 млн. рубль кирер, ооң иштинде транспорт үндүрүлгөрдөн — 15,0 млн. рубль, нефть продуктуларының акциязындан — 82,2 млн. рубль, чер үндүрүлгөрдөн — 9,2 млн. рубль. Федералдыг бюджеттин "Бюджет системаның өске бюджеттерге акша дузаламчызы" деп кезээнден дузаламчы кылдыр 67,6 млн. рубль кирген. Бистин бодап турары-выс-биле алырга, бо чылдың бюджетди багай эвес камгалаттынган. Бо ажылды чорударынга ТР-ниң Чазааның ажылдакчылары, Курүне Думазында депутатывыс Ч.Ондар, сенаторларывыс Л.Нарусова, С.Пугачев идепкейлиг киришкеннер.

2004 чылда республиканың девискээр-орук фондузунда акша-хөрөңгиден 184,5 млн. рубльди даразында ажылдарга чорудары көрдүнгөн: девискээр ав-

тооруктарның тудуунга — 20,3 млн. рубльди, тус черниң автооруктарын болгаш көвүрүлгөрдө септээринге база ажаап тударына — 119,0 млн. рубльди, кудумчу-орук четкилерин чаартып кылырынга — 9,7 млн. рубльди, төлевилел-шинчилел ажылдарының чарыгдалына — 5,4 млн. рубльди, дериг-херекселдер садып алырынга — 5,0 млн. рубльди, чээлиде өрелерни төлөөринге — 6,9 млн. рубльди үндүрери көрдүнгөн.

Бо чылын Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту тудуун уламчылаар азы 3 км автоорукту 15,8 млн. рубль-биле кылыр көрдүнгөн. Мугур-Аксы — Кызыл-Хая аразында 9 км автоорукту 4,5 млн. рубль-биле кылып доозар. Бо автооруктарда доктаамал ажылдап турар күштүг техникалыг, ол оруктарга үр чылдарда ажылдап келген аргадуржулгалыг тудугчулар бар, ол ажылдар хуусаазында долузу-биле кылдынар дээрзинге бүзүрөп болур. Ак-Довурак — Абакан болгаш Кызыл — Ак-Довурак аразында автооруктарда хөй ажылдар көрдүнүп турар. Чадаана — Хандагайты аразында 6 км автоорукту асфальтылаар. Кызыл — Хову-Аксы аразында ниитизи-биле 14 км автоорукту кылыр бо чылдың планында кирген.

Көвүрүлгөрдөр талазы-биле кылыр ажылдар база көвей. Кызыл-Мажалык — Кара-Хөл аразында Алаш хемни кежилдир көвүрүгнү чаартып кылыр. Өвүр кожуунда Хандагайты — Торгалыг аразында автоорукта Хандагайты хемни кежилдир көвүрүгнү, Чадаана — Бажың-Алаак ара-

зында Чадаана хемни, Суг-Аксы чанында Хемчик хемни кежилдир көвүрүлгөрдө кылып доозар.

Бо чылын Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл болур юбилейлиг чылы болгай. Ынчангаш бис Кызыл хоорайның болгаш Каа-Хем суурнуң кудумчуларын чаартып, септеп кылырынга 9,7 млн. рубльдин ажылдарын шингээдиң алыры планда көрдүнгөн. Эрткен чылдан эгелээш хоорай иштинин кудумчуларын асфальтылаар талазы-биле ажылды чорудуп эгелей берген бис.

Планывыста көрдүнгөн ажылдарны чогуур үезинде кылып доозар дээш бар-ла аргаларны ажылдаар апар. Бистин автоорук эргелели-биле 23 орук-тудуг эргелелдери, бүдүрүлгөрдөр, эштежилгелер керээлиг ажылдап турар. Ылангыя федералдыг автоорук "М-54" Енисейниң орук-септелге-тудуг эргелелдери бистин-биле тудуш холбаалыг ажылдап чоруур.

Кылыр ажылывыстың кол угланышкынарнынга доктаадым, кожууннар биле суурлар аразында автооруктарда кылыр ажылдарывыс база көвей. Ажык-биле чугаалаарга, аргыжылганың эң берге оруктары ында болуп турар. Чоорту ол автооруктарны септээр, кылыр талазы-биле ажылдар көрдүнүп турар. Бир эвес бойдустан көрдүмзүн халаптары бисти дүвүредди бербес болза, бо көрдүнгөн ажылдарны Тываның юбилейниң бетинде кылып доозуптар аргавыс бар.

Сергей СИОРПАС,
"Тыва автоорук" эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

Төрөөн чери — ыдыктыг

УРУ ХЕМ — ЧУРТУМ

ган. Хем иштинче көөрүвүске, хемни кежир дыка бедик ак хар көвүрүп туттуна берген болду. Биче-ле болза көшкөге бастырып ал часкан бис. Ону өйүндө эскерип каан эжим эр хөй болган. Ол эжим Кожажар-оол Намзырайович Ооржак Өвүр кожуунун Хандагайтыга өлүк хүлээп алыр черниң директору бооп ажылдап чорду. Ам — пенсионер.

Ам төрөөн черим Кызыл-Боор дугайын сактып көрейин. Уру хемниң солагай талакы эринде улуг аяң, ажык алаак бар. Аңаа өглер, бажыңнар, кажаалар хөй турду. Ажык алаактарны инек, сарлык, мал-маган долган турар. Ол аяңнарны тайга, сыннар кажаалап алган. Хөрзүнү кызыл бор доврактан бүткен болгаш ооң сайдакы база бир янзы өңүт. Чаъс чагган соонда Кызыл-Боорнуң аяңнарны көөрге, янзы-бүрү өңүт чинчилер чажыпкан ышкыш, хүннүң херелдеринге янзы-бүрү өңүт чайынналып чыдар. Чаражын чүү дээр. Шыктыг алаактарда, аяңнарда ай-бес, кат-чимис долу. Кара сугларда балык-байлаң элбек. Тайгасыннардында элик-хүлбүс, сыынмыйгак, буур-булан, адыг-мажаалайны хөйүн чүү дээр. Кайгамчык-ла бай оран. Аңаа өглер, бажыңнар, чадырлар кожа-кожа тургулаар чүве. Ол

болза монгуштарның, саттарның, ооржактарның, ховалыларның, ондарларның өг-бүлелери-дир. Улугларының атсынын адап көрейин. Бак-Кыс Седенович Монгуш, мээң ачам, Сарыг-Сал ашак деп шолалыг кижин. Ол черниң алды дугаар арбанының даргазы чорду. Номчуур, бижир. Узун, мөгөшкүр, улуг аңчы чораан.

Ховалыг Шынык — мээң честем. Чолдаксымаар дурт-сынның, даңгаар маңап чоруур, чийк адак. Чазык-чаагай, даңгаар-ла хүлүмзүрүп, каттырып хөөрөп чоруур. Сат Семис-оол азы узун Семис-оол-даа дээр-ле. Аңчы кижин. Сат Дартам — мээң честем. Шеев, эзер чазаар, узаныр чораан кижин. Кажаа-хүрээзин безин дыка чараш кылдыр кылып алган боор. Ооржак Чөвүрек — мээң даайым. Ооржактарның сурагылыг мөгези. Сат Чамзырын, Монгуш Доорукпай дээш, оон-даа өске өг-бүлелер хөй турду. Аңчы угбай турду. Шолозы Ойнак. Кежигүн кырган-ачамның уруу. Элик-хүлбүс байтык, адыг-мажаалайны-даа, сыын-мыйгакты-даа даялап каар. Аңаа чурттап чораан чон-шупту аңчылар.

Мээң ачам база улуг аңчы кижин. Ачам аңап чоруптарга, хүннүң-не даштыгаа манаар мен. Ачам кайы ырактан көстүп

көөрге, халывышаан баргаш, эрте халааш, ооргазын топтап көөр мен. Чүктөп чораан олчазының дүгү азы савы ооргазынга чыпшына бергени илдең боор чүве. Ол олчазын бажыңга дораан эккелбес кижин. Бир черге дит дөзүңге салып кааш, аалга келгеш, аштанып-чөмөнөп, таакпылап алгаш, оон тавар баргаш эккээр. Ам бодап чоруурумга, мээң ачам Дөрсү Узала ышкыш кончуг улуг аңчы, езулуг тайга ээзи болган. Чүгө дээрге ол кара чааскаан ай-айы-биле аңнап чоруптар. Авам чамдыкта муңгарап: "Ам кайын келир, та адыг-хайыраканга бастырып алган" — деп-даа олурар-ла. Самына азы Саян тайгаларында бир куйлуг дээр-ле болгай. Хамык аң-өлүк, аң-мөңиниң кежин аңаа шыгжаар. Урунун аар ийинде Хан-Дээр тайгазында Шанмак дээр хем бар. Ол хемни ачамның адазының ады-биле адаан дээр. Аңап чорааш, сөөгүн ол хемге салган дээр.

Бир катап Урунун Кара-Суг дээр хемчигежинин бажында кыштаавыска орган бис. Оргун ачым Өктөк-оолдун өөнүң ишти Лаа чавай. Үстүү-Соор чурттуг кижин, суглап чорааш, ак дыргаан чидирип алган. Ону аажок дилеп турарывысты сактыр-дыр мен. Ак дыргак ак харга тывылбаан.

ТР-ниң Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының хоочун артистеринин бирээзи мен. Мээң ада-өгөм чурту Уру деп ховар чараш чер бар. Ол шаанда Сүт-Хөл кожуунун Хөр-Тайга сумузунун эң ырак булуну бооп, ук сумунун арат, малчын чоннары аңаа көжүп-дүжүп чурттап чораан. Урунун Кызыл-Боор деп черинге төрүттүнгөн мен.

Кижин улгады бээрге, өскөн-төрөөн чери сагышка бо-ла кирер-дир. Аныяк-өскөнгө солун чадавас. Уру хемниң унунга чурттап чораан чонун амыдыралының дугайында сактышкынарны черле бижир деп бодап чордум. Мээң бо бодалдарымын деткээң чаңгыс чер-чурттуум, Тыва Республиканың болгаш Россияның алдарлыг экономизи, республикага Саң-хөө яамызының сайыды чораан Кошкар-оол Доржуевич Ондарның мөңгө немей чугаалап бергени-биле Уруга монгуштар, саттар, ооржактар, ондарлар дээш, элээн хөй төрөл бөлүктөр чурттап чораан. Оларның мал-маганы дыка хөй турган. Ачам суг күскээр апарганда Алды-Ишкинниң бажында Шивилинде чайлаандан Уруже кыштаглап көжер турган. Бир катап чүктүг шары кырында шуурун иштинден бажым уштуп алгаш, арга-арыг ишти-биле чортуп чоразымын дыка-ла эки сактып алган мен. Уру — чылгы, бода малга дыка-ла тааржыр чер. Шээр малды Ишкинде ажырганда, чүгле Адыр-Санаа кыштаа биле Кара-Суг аксында

кыштапта кыштаар. Бистин хөй-өшкүвүс база хөй турган. Эрген эрте одарже үнгөн хойнун башкылы Көшкөлиг дагның бажыңга чорда, кажаадан хөй ам-даа үнмүшаан турар чүве. Божа, хөйтпак, ааржы, саржагың элбээ-даа кончуг.

Улуг угбамның оглу Кожажар-оол дээр эжим бар чүве. Ол бистин аалывыска өскөн. Кырган ада-иезиниң аңаа ынаа аажок. Мээң ол эжим кончуг эрес, шоваа кижин. Бир катап кыжын Көшкөлиг дагже хоовусту үндүрүпкеш, соондан өзен иштин өрү ырлажып үнүп ор бис. Хенертен Кожажар-оол эжим мээң холумдан сегирип алгаш: "Дүрген, мээң соом-биле халы" — дээш ыңай-ла болду. Кыр кырынче маңажып үндүвүс. Ам-на эскерип кагдым. Соолаш-саалаш дээн соонда ак дүвүлүг хат-даа келди-ле. Кыр кырынче үне халчып келгеш, хараган дөзүндөн туттунупкаш, баштарывысты куду донгайткыш чыдыпкан бис. Көшкө бистин чанывыс-биле шиңейндир өзен ишти-биле бады барды. Баштарывыс көдүрүп келиривиске, Көшкөлиг дагның кыры чай-биле дөмей кара апар-

Сүт-Хөлдөн

Уламчылавышаан

Кожуунун төп федералдыг харылзаа албанының ажилдакчылары (даргазы Б.Д.Ховалыг) чагыдылга талазы-биле тус-тус сумуларның чагыргаларына, харылзаа ажилдакчыларына, албан черлери, организацияларга хуваалданы чоруткан.

Харылзаа албанының чагыдылга талазы-биле инспектору З.Б.Ховалыгның дыңнадыын езугаар алырга, республиканың хоочун солуну "Шынны" — 824, "Тываның аныяктарын" — 35, "Тувинская правданы" — 14, "Эне сөзүн" — 84, "Тыва Республиканы" — 22, "Сылдысчыгашты" — 205, "Центр Азияны" — 34, "Плюс информну" — 7, "Эфирни" — 8, "Чаа орукту" — 10, "Сүт-Хөлдү" — 74 кезек экземплярны чагыткан.

"Шын" солуну Бора-Тайга сумунда — 130, Ишкүнде — 120, Кара-Чыраада — 110 кезекти чагыткан.

Россияның төп солун, сеткүүлдерин 131950 рубльге чагыткан. Чагыдылганы айлап, кварталдап, чартык чылдап чагыдып ап болур.

Кижизидилге айтырыын чугаалашкан

Кожуунун ниити билиг болгаш профессионал өөредилге килдизи (эргелекчизи С.А.Соскут) чоокта чаа Суг-Аксы суурнун уран чүүл төвүнге бүгү сумуларның өөреникчилеринин ада-иелеринин ниити каттышкан хуралын организастап эрттирген. Ук хуралга "Келир үениң салгалын кижизидери — хей-ниитинин херээ" деп темага өөредилге-кижизидилге талазы-биле инспектор Ч.С.Ооржак солун илеткелди кылган. Ол кожуунун школаларында өөредилге-кижизидилге талазында чедер-чепес ажилдарны тодаргай кижектер кырынга айттып, анализтиг түңнелдерни үндүрбүшаан, моон сонгааргы сорулгаларга доктааган.

Ниити хуралга школалар бүрүзүндө өөредилге эргелекчилери, төрелдер комитеттеринин даргалары, ада-иелер, херээженнер чөвүлелдеринин даргалары, социал төптүн ажилдакчылары, сумуларның оралакчы даргалары база кожуунун удуртукчулары болгаш албан организация черлеринин төлээлери киржи, үнелиг саналоналдарын кириггенер.

Хуралга тодаргай доктаалды хүлээп алган болгаш оң ажыктыг талаларын өөренип көргөш, сумулар бүрүзүнге шак мындыг хуралдарны дарый организастап чорударын сүмөлешкен. Хурал соонда уран чүүл ажилдакчыларының солун концерти болган.

Бир дугаарында дужааннар

Кожуунун көдээ ажил-агый эргелелинин ажилдакчылары (даргазы А.К.Сарыглар) ажил-агый талазы-биле эрткен чылдың түңнелдеринин отчеттарын дужаар дээштиң баш бурунгаар хынамчалыг белеткенип, черле организастыг ажилдаанын айтыса чогуур.

Ол килдистиң кол экономизи, көдээ ажил-агый шугумунга үр үениң дургузунда үре-түңнелдиг, үлегерлиг ажилдап келген аталдарлыг, дуржулгалыг ажилдакчы Барыңмаа Дажыевна Монгуш, кол зоотехник Вячеслав Дажыевич Ондар тус-тус адырлар аайы-биле чыл отчеттарын частырыг чокка Көдээ ажил-агый яамызынга еске кожууннарны мурнай дужаап, организастыг, шалыпкын байдал-биле ажилдааннар.

Ол коллективтин ажилдакчылары айтыкан сорулгаларын амыдырал, ажил-херек кырынга боттандырынга бүзүрел улуг.

Бораш ОНДАР.

Авторнун баштайгы чагаазы
ҮЕ НЕГЕП
КЕЛГЕН

Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээринде "Жилище — 2003" деп чуртталга оран-савазынга хамаарышкан операция ам чартык чыл хире удумчылап турар. Алдынып турар хемчеглерин кол сорулгазы — кижилерин чурттап олурар бажың-балгадынга өрт айылын болдурбазы болгаш материалдыг когаралдың санын эвээждеди.

Кожуунда №9 өрт-камгалал кезээнин ажилдакчылары инспекцияның тургускан план-хемчеглерин езугаар, хувааттыг кудумчулар, арбаннар аайы-биле ай санында хыналдаларны чорудуп турар. Ниитизи-биле бо хуннерге чедир Мугур-Аксы суурга 466 чуртталга бажыңнарын ажилдакчылар хынаан.

Өрт айылының дүрүмнеринге таарышпас чүүлдер хейү-биле илереп турары дүвүренич. Ылаңгыя чуртаткчылар электри камгалаар херексел өрттенип каарга, сывырындак демирлер-биле дорт кожар, кылымал янзы-бүрү электри приборлары ажылгаар, печка коолайларың үе-шаанда септевес. Өрттерниң чуртталга бажыңнарынга болуп турарының дорт чылдагааны мында. Чамдык бажыңнар дүрген кывычал материалдарны (кара-сазыннар, кола шилдери, алгыкеш аймаа) печка доразынга, дээвиер кырынга болгаш кладовкага шыгжап турар.

Өрт болган таварылгада бо чүүлдер кончуг дүрген кывар, чалбыш оттун дүргени бир минутада 25 метр чеде бээр болгаш оң ыжы-биле кижидүрген хораннанып, угаан-медерелин чидирип, амытынында чарлырынга чедер.

Кожуунда Кызыл-Хая суурга сентябрь айның сөөлгү хуннеринде болган чер шимчээшкенин үезинде 30 ажыг бажыңнарның печка хоолайлары буступ үрелген. Ол бүгү үрелген чүүлдерни септеп кылыр дээрге, ол суурда тууйбу болгаш дилиг материалдары чок болуп турар. Соок кыш удур кижилер анаа олурар эвес, бузулган тууйбуларны дой-биле холуп тургаш, септеп алганнар. Ынчангаш бо суурда өрт айылы хей бажыңнарда тургустунуп турар.

Тус черлерде турар суму чагыргалары өрт кезээнин ажилдакчыларының кириген бижимел дыңнадышкынарынга хары бербес, өрт дружиналарын суурлар аайы-биле тургузарын бодавайн турары канчап-даа таарышпас. Бодунун чонунун айып чок чоруун камгалаар дээш хемчеглер албас, ону янзы-бүрү чылдагааннар-биле ыңай-бээр чылзыр удуртукчуларга хоойлу-дүрүм талазы-биле шыңгыы хемчеглерни алырын үе негеп келген.

Борис ХУНАН-КАРА,
кожуунда № 9 өрт-камгалал кезээнин дайынчызы.

Тываның 60 чылынга

ТӨЛЕПТИГ
УТКУУЛУҢАР

Уткуп алганывыс чаа чылывыс дээрге онзагай төөгүлүг чыл деп бүгү сетклимден билип чор мен. Ол дугайында орус, тыва солуннарга бижип турар боорга, бодум база бижиксей бердим. Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылы кончуг улуг юбилейлиг байырлал-дыр. Орта уткуштур чүгле албан организация, бүдүрүлгө черлери, көдээ ажил-агый каттыжышкынынары болгаш еске-даа албан черлери эвес, кижидүрүзү хуузунда боттарының кылган, бүдүрген ажилдары-биле белек-селектиг ужуражыры күзенчиг деп бодаар мен. Чижээлээрге, ус-шевер кижидүрүзү көргүзүп, хей делгелгерге киржири, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар, артистер боттарының талантызын көргүзери дээн чижектиг. Мээң он чыл иштинде бижип келген номум 2004 чылдың планынче кирген чүве, ол үнер болза, мээң белээм болур деп бодаар мен.

База бир чугула чүве болза, Тываның кайы-даа черлеринде хемнер, даглар, хөлдөр аттарында атташ черлер хейүн чон билер-даа болза, арай будулгаазының, чамдык улус ылгаштырбайн баар-дыр. Ону орус чон сонгаартан көжүп келгеш, бир-ле дугаар бажың-балпат туткан кижиниң ады-биле ол суурну адап алганы ол. Аңаа Би-Хем, Танды, Каа-Хем кожууннар хамааржыр. Черлер аттарын шаандакы тывалар кончуг шын адап алган боор чораан. Чижээлээрге, Бай-Тайганың Бай-Тал, Кара-Хөл, Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга, Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга ол черлерниң бойдус чурумалына кончуг таарышкан болур чораан. Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Танды, Тожу кожууннарның девискээрлеринде онзагай тыва аттарлыг черлер хей. Бо бүгү аттарны Тываның чаа картазынга тодарай бижирин күзээр мен.

Оран-бойдусту камгалаар айтырыже онза кичээнге салыры чугула. Мону ам дээрзинде улус биживейн турар ышкыш-тыр. Долгандыр хүрээледи камгалап, кайы хамаанчок черлер казып, суглар, аржааннар баштарын бокалдырбас, кадын, тооруун алыр дээш үнелиг ыяштарны кеспес, от-биле ойнавас дээш, бо-ла бүгү чүүлдерни сагыр болзувусса, улуг байырлалдарывыска чедишкенин ужурашканывыс ол деп бодаар мен.

База бир чүүл, чамдык кожууннар солуннар үндүрүп турар, ону мен чагытпаан-даа болзумза, садып номчуп тур мен. Ол харын эки-дир, чамдык кожууннарда чок. Мээң саналым чүл дээр болза, Тываның 2-ги томун орус, тыва дылдарга хей тиражтыг үндүрер, солун, сеткүүл чок кожууннар чаа солуннарны үндүрүп база чаа эрткен Россияның чон чизезинин статистикалыг түңнелин, Тыва дугайында чаа номнарны улуг байырлалдың бетинде үндүрер болза эки. Чон эрте дээр таныжар болгай.

Василий УЙНУКАЙ,
күш-ажылдың хоочуну.

Ынчан улус эт-севинге дыка-ла хайыралыг чораан. Дыргак хамаанчок, ине чиде бээрге, дыка дилээр чүве-ле болгай.

Ачам 1952 чылдың алды айның 21-де (ынчан аптыг-ла колхозта-жыышкын үези) Хемчик ол чарыныче амыдырал аайы-биле көже бергеш, Чөөн-Хемчик кожуунун Кулун-Дүжер деп черинден аннап чоруткаш, олчаан ээп келбээн. Алды айның 21, 22, 23 хуннеринде улуг чаашкын болган. Кара-Суг деп дажыг суглуг хемни ачам хүлбүс чүктеп алгаш кежип оргаш, ушкаш, суг ортузунда ушкан ыяштың дазылының бажыңга олурда, артындан улуг ыяш келгеш үстүрерге, олчаан сугже кирген деп ол чоокка турган экспедиция орустары чугаалап келген дээр чораан.

Бир катап Уруга акыларым Чолдак-Көк, чылгы малга черле кончуг кижиде, Дары-Сүү, Өктөк оол суглар чылгывысты ажык алаакка бөле шаап эккелген. Хей чылгы алаакка сыңмас болду. Чылгы аразынга аштар шалбалап турган акыларымның часпазын, эрезин канчаар. Ол үеде аалдарның мал-маганы, ылаңгыя чылгызы, дыка-ла хей турган-дыр ийин. Мал ажил-агый тываларның бойдустан чаяган ажил-агый болганда, аныяктарның кежээзи, эрези аттыг чүве-ле болгай.

Бир катап та Ус-Аксындан, та Хан-Дээр ол чарындан чүве, беш, алды хире, шоодай, самдар

идик-хөп кедип алган орустар келген. Өвүстүн дөр бажыңга олурган хамаатыга авам дыт урузундан кылган улуг ыяш аякка хойтпакты долдур күткаш сунарга, ол ижипкеш, аяан дедир сунган. Ачам оргаш: "Ам база аякка хойтпактан долдур күткаш, катап ол орусче сунуп көрөм, кадай" — деп мындыг. Авам ола хевээр күсетти. Орус аякты оваарымчалыг алгаш, адаанда эжинче сунду. "Шорузун көрөм моон. Эжин база бодап олурар" — деп, ачам аажок чөпсүнүп, орустарже бажын согаңнадып, каттырып олурган.

Ачам дыка-ла ажилдаар, боду ышкыш ажилгыр кижилерге аажок ынак кижиде. Кызыл-Боорга оң тудуп кааны улуг үлегерлиг инек кажаазы бар чүве. Ам денээр болза, ол кажааның улуу бо Кызыл хоорайда Алдан-Маадыр аттыг музей хире бар турган. Сөөлүндө дыңнаарымга өрттенип калган дээр чораан. Бир катап ачам суг Адыр-Санаа кыштаанга кыштаан, а акым Өктөк-оол суг Кызыл-Боорга турган. Мен, бичии кижиде, дүш соонда кымга-даа ыгттавайн, акым сугга барыксааш, Кызыл-Боорже маңнап-ла баттым. Аргаарыг ишти-биле маңнап-ла ор мен. Бодаарымга, чоок-ла ышкыш сагындырган чүве. Имир дүжүп келген. Ырак эвес бөрү улуй берди. Корткаш ээй соккаш, дедир аалымче маңнаптым. Бир-ле алаак черге маңнап үнүп келиримге, дыт дөзүндө одаг хып

тур. Чеде бердим. Маков дээр акым одаг кыдыында аъдын өртеп алган олур. Мени көрүп кааш кайгап: "Бо кайың кестүп келдин?" — деп бо. "Өктөк-оол акым сугга баар дээш четпедим" — дидим. "Ой, кончуг мелегейни сени, олар дээрге моон оранчок ыракышкыгай. Ол канчаарың ол, аза берзинзе канчаар сен. Сени кым чорутту?" — деп айттырды. "Мен бодум" — дидим. "Ана ат болган амытан-дыр сен. Дүрген чанаалы" — дээш, одаан хар-биле ылаптап өжүргөш, аннап чораан аъдынга мени ушкарып алгаш, чанып келдивис. Эртенинде Кызыл-Боордан Өктөк-оол акым чедип келген. Мээң дугайымны чугаалаарга: "Бичии-ле болза, бөрүлерге чиртип ал каскан оол чорду бо. Изинг таварыштым. Бөрүлер мону сүрүп истеп чораан болду" — дээрге, кортканымны чүү дээр.

Бестиг оймак — Кызыл-Боордан элээн куду чер. Бир чайын аңаа чайлаан бис. Кайгамчыктыг-ла чараш оран. Бичии, кара сугларлыг. Ында балык дээрге балык. Чүгле өйлеп чир. Ам бодап олурарымга, чаш, бичии, элээди назынын езулуг тыва амыдыралга, өгбелеримниң чурту Уруга дыка-ла аас-кежиктиг эрткен-дир.

Ам Уруда балык-байлаң, аң-мен ховартаан. Амгы үениң сайзыраңгай дураныг бооларының чамыын базарга-ла, кара сугларга калбак четкизин салырга-ла,

аң-мен, балык-байлаң артпастаан. Ишкениң чону Уруга ажил-агый сайзырадып, мал-маган азырап чурттаары хоруглуг. Соруглуг баалыктың ховар дээн эм шынарлыг аржаанынга Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан кадыын экижидип дыштаныр дээн чон ынаар тускай эрттирилгелиг чоруп турары хомуданчыг.

Ада-өгбелерим улуг чурту Уру сөөлгү үеде чурт-девискээр аайы-биле Красноярск крайның девискээринче кире берген. 1990 чылдың эгезинде чуртувустун политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралына улуг өскерлишкенин эгелээнде, Уру хем Тываның девискээринге турган бе азы чок бе деп, айтырыг тургустунуп келген. Ынчан Чазактын тускай комиссиясы вертолеттук ол черге ужуп чедип, улус-чон-биле ужуражып чораан. Ынчалза-даа оон кандыг-даа түңнел үндүрүп шыдаваан.

Уру хем — мээң ада-өгбелерим чурту Орта Сүт-Хөл кожуунун Хөр-Тайга сумузунун алды дугаар арбаны аңаа турган. Ол арбанга мээң ада-өгбөм, хадунмам, төрелдерим, чангыс чер-чурттугларым ажилдап, чурттап чораан дээр дугайында амгы үеде дириг херечи мен мен. Ынчангаш Уру Тываның девискээри турганы шын. Ону херек кырында бадыткап, шынны чедип алыр ужурулуг бис.

Дыртык МОНГУШ,
ТР-ниң алдарлыг артизи.

Кызыл хоорайның 90 чылынга

ЧАРАШ-ЧААГАЙ БОЛУР

Кызыл хоорайга төрүттүнмээн, найысылалга өспээн-даа болзумза, амыдыралымның хөй кезии ооң-биле холбашкан, студент чылдарым-даа Кызыл хоорайга эрткен. Өг-бүле тудуп база-ла маңаа чурттап эгеледим, ийи кызыл база найысылалга төрүттүнген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, республикавыс төвү мээң өскөн-төрөөн черим-биле дөмей апарган. Ам бо хүнде-даа хоорайда ажылдап, чурттап чор мен.

Сөөлгү үеде найысылал Кызылдың арын-шырайы өскерлип, улам чараш апар чыдары кижини өөртпес аргазы чок. Чогум-на бо талазы-биле бодумнун бодалдарымны силерниң-биле улежикседим. Шынап-ла, Кызыл кыска үениң дургузунда таныттынмас кылдыр өскерлип, чаагайжып эгелээ. Маңаа хүн келген тудум чаарттынып кел чыдар хоорайның төвүнден аңгыда, арыг-силиг, көрүштүг апарган кыдыг черлерни база чугаалаар апаар. Мээң чурттап турарым хоорайның "Шанхай" дээр кезээ, ында ийи каът чурттап алган бажыңнары, хөөрем чок шуут-ла чыры берген. Кудумчу чырындан аңгыда, бажың бүрүзүнде "Кобра" дээр лампочкаларны асқан. Подъездилер ишти база колдуу чырык.

Моон мурнунда чылдарда дүмбей караңгы турган девискээр-ле болгай бо. Ам орай кезээ-даа апаарга үнүп болур. Өөрөнгөш орай келир чаштарга-даа эптиг. "Шанхай" девискээринде өг-бүлө-биле ам 11 чыл чурттап турар бис. Моон мурнунда бо девискээрни чүгө чырытпайн турганын ам кайгап бодап олурар мен. Бо дээрге Кызыл хоорайның мэриязының эки ажылы, чурттакчы чон дээш улуг сагыш салышкыны деп санап турар мен.

Кызыл – Тываның көрүнчүү, республиканың эргини. Республикага ырак-чооктан-даа келген аалчылар баштай-ла маңаа келир, Кызылды таварып эртер. Ынчангаш найысылалывыс арыг-силиг, чараш-ла турар болза эки. Ол бистин, тыва чонун, ат-алдары, арын-нүүрү-биле тудуш холбаалыг деп санаар мен. Чуттуг, чударгай чурттап турар улустун бажыңынче кирери безин чеккинчиг болгай. А Кызыл дээрге бистин, ында чурттап турар улустун, шуптувустун ниити бажыңывыс болур уjurлуг. Чурттап турар бажыңын арыг-силиг,

чараш-чаагай тудары — чурттакчы бүрүзүнүн хүлээлгези.

2 чыл бурунгаар Абакан, Красноярск хоорайларга аалдап чорааш келдим. Ол хоорайларның чараш-каазын магадап кайгадым. Ам бөгүн бистин Кызылывыс көрүштүүнүн, черле бүгү-ле талазы-биле ол хоорайларга деңнежи бээр дээрзинге бүзүрелим улуг. Ону чедип алырга чурттакчыларның бистерниң киржилгевис, дузавыс херек дээрзи чугаажок. Чурттап турар бажыңывыстың подъездизин кожалар ээлчежи чуп турар бис. Бистин подъезд кажан-даа хирлиг чытпас. 3 чыл бурунгаар аңаа бир тоянчы акыйдаа кыштаган чүве. Ол безин бистин аштап, чуп алган черивис бокталдырбайн турган.

Арыг-силиг черни кандыг-даа кижини бокталдырарындан эпчоксунар деп чүвени ынчан көрдүвүс. Чай санында чанывыста бичежек огородтарывыска ногаа аймаандан аңгыда чечектерни база өстүрүр-дир бис. Хоорайывыс чаагайжыдылгазынга, ол-даа болза, үлүүвүс кириштирип турарывыс-тыр. Бир эвес бажың, подъезд бүрүзүнүн чурттакчылары девискээрин арыг-силиг тудуп, чечектерни, ыяштарны тарыыр болза, ынчан бистин хоорайывыс улам чараш апаар. Бо чылын Кызыл хоорайның туттунуп, тургустунуп эгелээнинден бээр 90 чыл ою болур, ол хоорайжы бүрүзүнүн хууда байырлалы болур уjurлуг. Маңаа ыяк белеткенири — чурттакчы кижини бүрүзүнүн хүлээлгези.

Чугаамның төнчүзүнде хоорайымның мериязының (ооң даргазы Д.К.Донгактын) чымыштыг ажылынга чедишкенин күзевышаан, улуг ажылды бүдүрерде силерге даянгыш болур хоорайжылар эвээш эвес дээрзин чугаалаар бодадым.

Людмила МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ЧОННУҢ БҮЗҮРЕЛИ

ССРЭ буступ дүшкен соонда "демократия" деп чүүл бар апарган. Шаанда болза удуртур органнарда "дүжүметтерни" үстүндөн олуртуп каарга, оларга башкартып, дужаал адаанга чурттап чораан-на болгай бис.

Амгы үеде даргаларны чон боду шилиир апарган-дыр. Ону бодап олурарга, кончук эптиг дег-дир, чүгө дээрге чон эки билери депутатты-даа, чагырыкчыны-даа сонгуп алыр. Мындыг чорук хөй-ниити амыдыралынга, политикага-даа чедимчелиг болуп бар чыдыр. Бо бүгүнү көрүп, эскерип оргаш, чамдык сеткили донгун, хайы бодалдарлыг, идээргек улустун аксындан үнген чугаазының халалыын бодап келгеш, бо бөдүүн кижиниң сеткили безин хомудап, бужурганып кээр-дир.

Ийе, харын, Россияга болган улуг буураашкын соонда бистин бичини күрүнөвис бодунуң төрөөн оглун Президент кылдыр сонгуп алган-на болгай. Ооң чон-биле кайы хире сүмележип билирин боктарывыс көрүп чор бис ышкыжыл. Бо дугайын мээң чажыдым болур Хертек Таан-оолдун бижээни "Тываның бирги Президентизи" деп номундан ном-

чааш, ёзулуг шынчы төөгүнү бижээндир деп үнелеп, чонга чөптүг информацияны берген авторга өөрүп четтирбывышаан, черге чедир мөгөйдим.

Ш.Д. Ооржакты бактаарының орнунга, боктарывысты долгандыр чедир кылдынмаан ажыл-херээвисти эш-өөрүвүс-биле сүмележип тургаш, чогулуп бүдүргенивис дээр эвеспе? Кыдат чоннун мындыг үлегер домаа бар: "Ийи кижиниң найыралдыг болза, олар хая-даш дег болур, чээрби кижини сүмелешсе, оларның угааны дөртөн кижиниң угаанынга дең болур, а ийи кижини демниг эвес болза, оларның угааны чээрби элчигенин мелегейи дег болур."

Ынчангаш келир үеже көрүш, чүгле эптиг, чөптүг чорук быжыг туруштуг болур деп санаар мен.

Бады ООРЖАК,

күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл-Мажалык.

Ниитилел-политиктиг амыдырал болгаш административтиг эрге-хоойтулуг килдистин ПОЧТАЗЫНДАН

ХӨГЖҮЛДЕГЕ БҮЗҮРЭЭН

Эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында Тожу кожуунга көдээ ажыл-агый элээн сайзыраан, ылангыя малдың баш саны өскөн, бээр продукциязы көвүдөөн. "Совет Тыва", "Май 1" колхозтар арбайны, картофельди тарааш, багай эвес дүжүттү өстүрүп эгелээ. Олар аыш-чемге хереглээринден аңгыда, үрезин-биле боттарын хандыртынып турар болу берген. Иви, хахан эьдин, балыкты Кызыл хоорайның садыгларынга саарары-биле чорударын көвүдеткен турган.

Тожунун социал экономиказын хөгжүдөр херекке, ылангыя көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынга, Василий Тамдын-оол, Ак Мырлаа, Кол Хоядыр, Кол Ангырбан, Мылдык Багай-оол, Андрей Кол, И.Дорофеев, Е.Пьяков, И.Пьяков, Деверек Күнзенмаа болгаш өскелер-даа боттарының төлептиг үлүүн киригеннер.

Маңаа Василий Санмаевич Тамдын-оолду (ол ам бистин аравыста чок) онзалап айтыр бодадым. "Совет Тыва" колхозтун даргазынга сонгуткаш, он чыл ажылдааш, ооң экономиказын, ылангыя көдээ

ажыл-агыйны сайзыраткан. Мал болгаш чер ажылы колхозчуларның амыдыралынга четчир продуктуларны берип турар болу берген. Ажыл-агый Тываның дээр ажылдыгларының санынга кирген. Төлептиг кижини Тожу райкүүскомунун даргазынга депшиткен, бо албан-дужаалга тургаш, Тожунун социал экономиказын хөгжүдөр дээш тодаргай хемчеглерни алган, кожуун бурунгаар сайзыраан. Дараазында чылдарда Василий Санмаевич "Тоора-Хем" совхозтун директорунга ажылдаан. Ооң күш-ажылчы намдары Тожу-биле сырый холбашкан.

Ол чүгле кожуунунун экономиказын хөгжүдеринче эвес, культура албан черлеринин ажылын экижидеринче, чурттакчы чоннун кижизидилгезинче сагыш салып чораан. Уран чүүл көрүлделеринге, фестивальдарга боду киржи, улуг организасчы ажылды чорутканындан кожуунун бот-тывынгыр уран чүүл коллективтери ажылын экижиткен, ынчангаш Кызылга болган фестивальдарга,

көрүлделерге тожужулар доктаамал шаңналдыг черлерни ап турар болу бергеннер. Василий Санмаевичиниң күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргөш, "Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан.

В.С.Тамдын-оолдун үрөтүнелдиг ажылын Чазак үнелеп көргөш, үш "Хүндүлелдин Демдээ" орден-биле шаңнаан. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ийиги болгаш үшкү чыыштарының депутатынга ол сонгудуп чораан.

Күчүлүг ССРЭ-ниң буурап дүшкенинге, ажыл-агыйның адырларының сандараанынга сагыш-сеткилин ханызындан хомудаанын ол сөөлгү чагаазында бижээш, чоокку чылдарда Россияның болгаш Тываның социал экономиказы сайзырангай, чурттакчы чонунун амыдырал-чурталгазы экижи эээринге долу бүзүрелин ол илереткен. Шынап-ла, ол амыдыралда боттанып турарын көрүп, чурттап чор бис.

Алдын-оол МААДЫ,
күш-ажылдың хоочуну.

МУЗЕЙГЕ ДУЗА ХЕРЕК

Найысылал Кызылга чорааш, политиктиг репрессияларга таварышканының төөгү музейинге кирип, актыг черге нүгүл-хопка таварышкаш, амытынындан чарылган аза хөй чылдар иштинде шииттирип чораан кээргенчиг ол кижилерниң чурук-хөрүүн, дериг-херекселдерин суглуг караам-биле көрүп, намдар-төөгүзү-биле таньжар аргалыг болдум.

Ол-ла бүгүнү көргөш, тус музейниң директору Охемчик Ондар эвээш үениң иштинде чонунга, аныктарга болгаш келир үеге херектиг, төөгү уjur-дузалыг улуг ажылды кылып турарын билдим.

Музейге чоруп тургаш, мында кылыр уjurлуг ажылдар барын эскердим. Ында делгээн чуруктарны, стендлерни болгаш ховар, үнелиг документилерни доозазын хоолаар, шил адаанга сугары чугула-дыр. Оон башка олар куураарып оңар, үрелир, орлур болгай. Музейниң амгы турар бажыңы төөгүлүг-даа болза,

шагда-ла туткан эргижирээн, тар болуп турар, ооң капитал септелгезин чорудары негетинип келген деп билдим. Оон адаанда политиктиг херектенерни суп турган кара-бажыңның өрээлдерин долузу-биле эде кылза эки хиредир.

Музейниң турар бажыңы тар болгаш таарымча чок, амгы үениң негелделеринге дүүшпес, орта немелде тудугну кылырын удуртур органнарда саналдаар кижидир мен. Делгем, таарымчалыг делгелге залдарлыг, телевизор, компьютер салыр

өрээлдерлиг болуру чугула болу берген. Ынчан музей аяншинчи кирер, көрүштүг апаар.

Капитал септелгени чорударына, немелде тудугну кылырынга эвээш эвес акша-көпөөк херек болгай. Музей ону тып алыр аргазы чок. Тыва Республиканың Чазак, Культура болгаш өске-даа яамылар, Кызыл хоорай база кожууннар чагыргалары, бүдүрүлгелер, албан организациялар, сайгарлыкчылар бо музейге акша-көпөөк дузаны чедирери агаар-биле дөмей херек апарган деп санаар-дыр мен. Ынчангаш бо чугула херекти чедишкенин шиитпирлээр дээш музейниң дирекциязы ажылды чорудары негеттинип келген-дир.

Салчак САРЫГ-ООЛ,
журналист.

Бай-Тайга кожуун.

Тээли суур.

ДАЧАЛАРДА ЧЫРЫК ЧОК

Рынок экономиказының берге чылдарында акша-көпөөк чеже-даа берге болза, Кызыл хоорайда тудуглар туттунуп, ажылдаар туруштар немежи, найысылалдың юбилейинге уткуштур кудумчуларда чаартылгалар каракка илдени-биле көстүп турары өөрүнчүг.

Ынчалза-даа эки кылган ажылды кем-херек үүлгедиишкени, арагалаашкын карарты бажып, чоннун хостуг эргезин кызагалда таварыштырып, Тывавысты коргунчуг байдалда эккелди.

Солуннарда номчуурга Тыва Россияда корум-чурум үрээшкени-биле бирги черде бооп турар-дыр. Аңаа шынары багай "технар" арага садып турар адресстерниң багай салдары улуг. Найысылалда техниктиг спирттен кылган хоралыг арага садып турар

кижилерни шагдаа ажылдакчылары билер, таньыр-даа болза, билбээчченеп эрттирип турар таварылгалар база эндерик. Кожууннарда байдал чүден-даа дора. Бо талазы-биле сайт С.Аренниң чедир ажылдавайн турар хире. Биртээ хоойлу-дүрүм камгала, р органнар оларга күш четпес болза, Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактан бо талазы-биле хемчеглерни алыр боор деп идегээр-дир бис.

Улуг-Хемниң солагай талазында дачаларда бирги

автобус доктаар черде шагдаа пунктузу бар-даа болза, ооң даштында коммерсантылар хамаатыларга "технарны" садып турарлар, а каайлы чери болгаш шагдаа ажылдакчылары хыналда чорутпас. Карангы кудумчулар кем-херек үүлгедикчилеринге таарымчалыг байдалды тургузуп турар дээрзи билдингир-даа болза, бистин дачаларывыста чырык амга чедир чок. Ынчангаш хоорай чагырыкчызы Д.К.Донгактан сайгылгаанныг чагылар тургузуп бээрин улуу-биле дилээр-дир бис.

Дача чурттакчыларының мурнундан М.Э. Данзын бижээш.

Көдээ ажил-агый, черге хамаарылгалар болгаш өнчү килдизиниң номчукчуларынга

ӨӨРҮШКҮВҮС ҮЛЕЖИИЛЕМ

Номчукчуларны солун арнынче хаара тудуп, оларның-биле санал-оналды үлежери дээрге-ле, чүгле амыдыралда бар-чок чүүлдерни, эки-багай талаларны сайгаржыры эвес, а бот-боттарывысты сагыш-сеткилден улам дам-на хандыр билчириниң арга-сүме солчуушкуну, моральдыг деткимче деп бодаар мен. Бо домакта синген сөстөрни кижги бүрүзү бодунуу-биле билеп алыры чугаажок, ынчалза-даа...

Өөрөнгөн аайым-биле улус ажил-агыйында кижилерниң чедишкнерин, оон иштинде бөдүүн өг-бүлениң база араттарның көдээ ажил-агый культураларының кургаг үрезинин хөрзүнге чашкаш, ажаап, суггарып тургаш, оон алган дүжү-дүнүн, аксында шаралыг, өл, чаш мал төлүн аштап, доруктургаш, ону мал кылдыр азырап, кажжа сынмас хөй кылдыр өстүрүп, мандыдып алган малының дугайында биживейн баарым ховар. Ынчангаш балдырбээжек кижилерниң кандыг чурттап олурарын чектевейн база бажын ажыр байып алган кижилерни адаан-өжээнге бораштырбайн, бодувустуң борбак бажыңывыс долгандыр турар херимивис

иштинде база бичии үзүктөп алган шөлчүгөштөривисте байдал кандыгыл дээрзин сайгаржып үлежирин номчукчулардан дилээр дээн бодалым-дыр.

2004 чыл үнүп-даа келген болза, сарыг шажын сагылгазының талазы-биле Хой чылын үдеп, Мечи чылын уткуур Шагаа байырлалынга чедир ам-даа эрги чылывыс төнмээн-не дээр болгай бис. Ынчалза-даа чурттап эрткен чылывыста суурда кудумчу аайы-биле өг-өреге, кожуунда албан организация, ниитилел, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижги бүрүзү кылган ажилдарывыстың түннелдерин үндүрер бис. Түннелдинде чедип алган чедишкнеривисте өөрүп, кылдын-майн барган чүүлдеривисти

төндүрбүшаан, бо чылда кылыр ажил-херектер дугайында эгелеп алган бодалдарывысты база катап шүүштүрер, оон үндезиннерин немей тургузары амыдыралывысты уламчылаарының үе-чадазы-ла болгай. Ынчангаш ам дээрзинде номчукчуларны ажык чугаа кылырынче чалап турар болганымда, бо удаада республиканың көдээ ажил-агыйында кандыг чүүлдер бисти өөртүп турарын дыңнадып көрейн.

Улус ажил-агыйының адыр аайы-биле чер-черлерде бо чылдың төнчү түннелдерин үндүрери ам-даа уламчылап турар. Ынчалзажок баш бурунгаар көргүзүлгөрдөн республиканың агроүлөтпүр ажилдакчыларынга бо чылдың онзагай чүүлдерин кандыг болганын Көдээ ажил-агый яамызының мал ажылын харыылап турар килдизиниң начальниги **Маадыр-оол Маадырович Сүрүң-оолдан** дилээр мен. Оон тайылбырлааны болза Тыва Республиканың

талазындан часкы тарылгадан аңгыда чайгы семиртилгени чорударынга акшаландырышыкын талазы-биле көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге боттут дузаны көргүскени мал өстүрер сорулгалыг коллективтиг бүдүрүлгелерниң, араттарның, дузалал ажил-агыйларның, хуу өг-бүлелерниң бот-идепкейин көдүргөн.

Күүсеттинген көргүзүлгелерниң баш бурунгаар чоруткан анализинден алгаш көөрге, республикада бүгү хевирниң ажил-агыйлары эрткен чылын ниитизи-биле 17936,3 муң тонна этти бүдүргөн. Ол 2003 чылда баш бурунгаар салып турган сорулгаларны херек кырында бүдүргенинин 65 хуузу-дур. Сүттү 45,2 муң тоннаны белеткээр тургаш, 2003 чылдың январь-декабрь айларында 39395 тоннаны сагган, дүк кыргыздазын 745,7 килограммга (планнын 99 хуузу) күүсеткен база ниитизи-биле баш бурунгаар манап турганындан 4706,7 муң борбак чуурган алган. Арат ажил-

агыйларында эт бүдүрүлгези (дириг деңзиге) 179 хууга, сүт—164 хууга, дүк—145 хууга күүсеттинген болгаш олар дагаа чуургазын 188,5 муң борбакты алган.

Республиканың янзы-бүрү ажил-агыйларында бо чылдың январь 1-ниң түннелдери-биле мал бажының өзүлдөзи канчаар-даа аажок улуг болганын Маадыр-оол Маадырович демдеглээн. Эң ылангыя хой, өшкүнүң бажының өзүлдөзи январь-декабрь айларның түннели-биле эрткен чылгы көрдүнгөн көргүзүлгөргө удур 153 хуу, хаванның—130 хуу, куштуң—118 хуу, чылгы мал бажы 109 хууга чедир өскөн болуп турар. А бода малдың өзүлдөзи 97671 башка четкен.

Республикада мал бажының өзүлдөзүн Россия Федерациязының база Тыва Республиканың доктаалдары езугаар мал бажын өстүрер талазы-биле акшаландырышыкынны чорудуп эгелээни-биле кызымаккай ажилдап чоруур кижилерниң экономиктиг сонургалын көдүргени-биле тайылбырлап болур.

Чымысмаа МОНГУШ.

ДААМЫЛ САЛГАЛДАРЫ

Хорум-Даг, Алдан-Маадыр суурларның таптыг-ла ортузунда, эрги Хемчиктин хүн үнер талазында Олунай Чаг-Чирикович Ондарның кыштаанга төрүттүнүп өскөн 13 оол, кыстан арткан Намчыл Опуңович Ондар 75 харлап чорааш, "кызыл-дустаан". Ол амыдыралының аайы-биле Чыраа-Бажынга хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже дээр ажылдаан.

Кырган-ачамны хорум-дагжыларның Ондар-Даамыл деп шолалаарында ужуру-ла бар хевирлиг. МЧАЭ турар үеде улуг уруу Чүсүмааның ашаа (сөөлүнде чүгүрүк Калчан-Доруг аъттыг, уктуг хам чораан) МЧАЭ даргазы Сат Доржу Теректин тараа шөлүнүн суггат бугазының таңылы даамылы кылып каанындан шола тывылган. Ондар-Даамыл уйгур-Ондар уктуг, ынчангаш оон салгал дамчаан ажы-төлү кончуг чараш улустар чораан дээр чүве. Эң ылангыя кыс уругларындан төрүмелинден дыдыраш баштарлыгларга Чүсүмаа, Манмаа, Бадьла, Даңгыр хамааржыр.

Салгалдарындан Чадаанага Чылбаан Ондар, өөредилге килдизиниң инспектору чораан Галина Доржуевна, амгы үеде Чыраа-Бажында башкылап турар Бора Ондар олар кончуг чараш дыдыраш баштарлыг, чараш ову-хевирлиг ийин. Ондар-Даамыл салгалы Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Каа-Хем, Тожу, Сүт-Хөл, Кызыл, Чаа-Хөл база Чөөн-Хемчикте чурттап чоруурлар. Олар күш-ажылга кончуг ынак, өг-бүлезинге шынчы, улусчу чаңчылдар болгаш езулалдарны тыва езу-биле сагып, салгалдарынга үлегер-чижектег кылдыр амыдырап чоруурлар. Ондар-Даамыл салгалының дыка хөйү хууда шээр, бода малдыг, картофель, тараа, ногаалыг-даа, черле ынчаш амгы үени-биле машина-тракторлуг, шыдал-быралыг чурттап чоруурунга чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш бо материалга хамаарылгалыглар моон-даа сонгаар ажы-төлүнүн атсыын, санын, чылын чыып бижип, төөгүнү ам-даа уламчылаарынга боттарында бар медээлерни чорударын идегеп диледим.

Дадар-оол САТ.
Бажың-Алаак суур.

ЭЪТ-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Тыва кижги эъттиг чем чивес болза, хырны үнемес джигир улус. Шаанда бистиң ада-өгбелеривис, улуг салгалдарывыс ногаа, картошка аймааның ажыын сөөлүзүредир биле берген боордан башка, колдуу-ла тараазын тарааш, оозун хооруп, соктап чип, малды чүзүн-чүзүнү-биле азырааш, оон чымчак эддин быдаага доорап, сөөктүглерин паш долдур дулуп чип чораан. А ол үеде эъттен өске-даа янзылыг чемнер кылырын чамдык кижилер билер-даа турган чадавас. Ынчалза-даа бистиң үндезин чоннун аш-чем продуктуларының аразындан бири чергеңиң хереглели—эът, эъттен кылган чемнер кол болуп артып калганы онзагай. Ынчангаш амгы үеде ылангыя инек, хой, өшкүнүң база хаван эди-ле бар болза, оон-биле янзы-бүрү ногааларны, мүн чемнээр крупаларны ажыглап тургаш, хензиг үениң дургузунда бир-ле тускай чемни белеткепсе, кандыг-даа кижги эъттен эки кылдыр кылган чемнерни амданналып чири магат.

Инектиң сөөк чок, борбак эддинден жаркоо дээр ийи дугаар

хевирлиг чемни кылырда баштай 3-4 картофельди карттааш, чуггаш, бичеледир доорай кескилээш, үске быжырыптар. Немелде савага борбак кулчаны доорай кескилээш, үске саргартыр быжырып алыр. Дараазында белеткеп алган борбак эътти ааска дайнаар эвин бодай аарак хемчээлдиг кылдыр доорааш, ийи талазын андарадүндөре былгап тургаш, чиг өңүндө өске алдын сарыг өң киргиче чедир быжырып алыр. Эмин эрттир кадыр быжырбайн сакпынга ургаш, оон кырынче белеткеп алган кулчаны, лавр бүрүзүн база өске-даа перец аймаандан амдан кири холааш, 30 минутаның дургузунда изиг духовкага бузурнуктур тудуптар. Болу бээриниң мурнунда 10 минута бурунгаар жаркоо деп адаарывыс ийи дугаарның кырынга сметананы борааш, хээп каан чесноктун, петрушканың база укроптун холуксааларын бызап алгаш, изиг бузу шала чаларай бергенде чиирге тулган-на.

Сметана холуп каан инек эддин сактып келген боор силер.

Ону кылырда 1-1,5 кг инек эддин улуг борбак-борбак кылдыр диле кескилээш, бичежек савага үске быжыргаш, элээн улуг сакпыңче солуй кудуп алыр. Ынаар доорап каан морковту, петрушканы, пастернакты, согунаны, лавр бүрүзү, перец дээн чижектег өске-даа амдан кириер холуксааларны немээш, кырынче суг азы белен мүн бар болза, ону куткаш, аксын так кылдыр дуглааш база-ла чүгле уштуп чирирге белен болур кылдыр изиг духовкаже суп кириптер.

Чогуур үе эрткен соонда белен эътти 2-3 кижиниң чирирге өйле кескилээш, оон мүнүнде борбак чемнер бар болза, эът тыртар машинага өттүрүпкеш, каш минута иштинде немей хайындырып алыр. Кажан чемнериң шак кылдыр кижги санынга белеткеп алган эъттин кырынга үүрмектей хээп алган көк үнүшке сметаналыг подливти холааш сунар. Ынчан амдангың чем-даа чиртингир болур, а өг-бүлениң кезээки азы дүштеки чем үезинде сагыш-сеткили ала-чайгаар-ла чиик, сергек, ол хүнгү кылыр ужурулуг

ажыл-херек-даа бүдүнгүр, ол кажанда-даа уттундурбас болур.

Дыка семиртир азыравайн, өйүндө өлүрүп алган хаван эддинден ристи, ногаа аймаан холуп тургаш база-ла янзы-бүрү амдангың чемнерни кылып ап болур. А бистиң үндезин чоннун кайы-даа шагда, кандыг-даа үеде аш-чем кылырда холга белени-биле туттунгур-ла эддивис хой эддин сактып көрээлинер. Ону подливтээш, гарнирлээш, анаа-даа хүннерде, байыр-чыскаал-даа үезинде бажыңга келген аалчыларга-даа сала кааптарда, кылыр чемнерниң эң-не белен аргазы. Эът бар база аңаа холуур янзы-бүрү амдан кириер холуксаалар белен турар болза, холу чемзиг-даа эвес аваның кылган чеми бодунуң чоок кижилеринге демей-ле эргим болгаш хүндүлүг. Ынчангаш, эргим номчукчулар, мурнувуста кижги бүрүзүнүң күзенчиг улуг байырлалы Шагаа кел чыдар болгай. Ажы-төлдөринерге, өг-бүлөнерге амдангың чемден кылыр дээш далажынар.

Көдээ бүдүрүлгө болгаш керээ

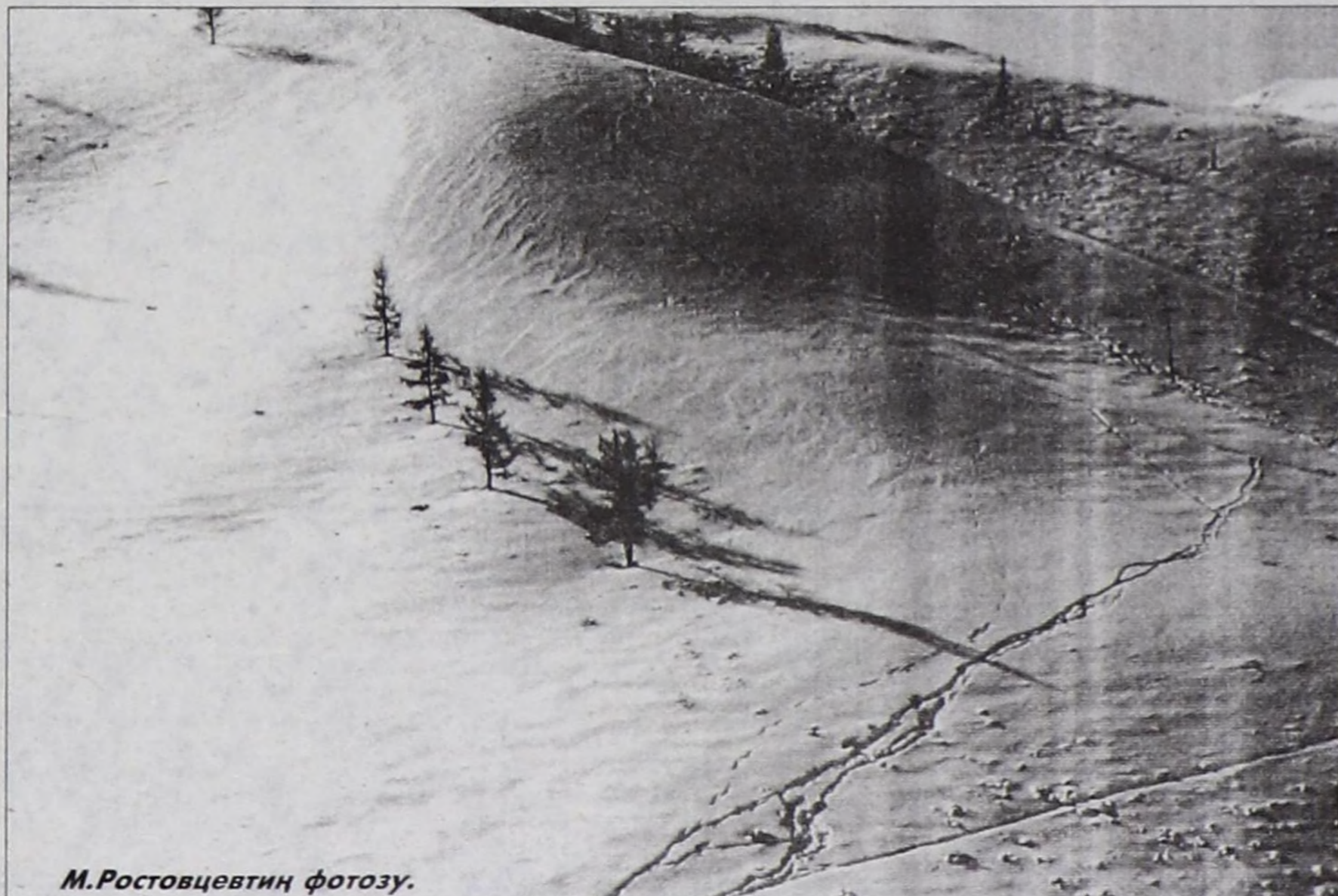
БО ХҮННЕРДЕ

Тываның агаар-бойдузунга тааржыр мал уксаазын тургузарының хемчеглери чоруп турар. Мал ажылының талазы-биле күрүнениң чаа тургустунган «Уксаажыдылга каттыжышкынының» специалистери-биле керээни Таңдының Балгазында Сергей Шойгу аттыг, Би-Хемде «Кызыл тараачын», Каа-Хем кожуунда «Каа-Хем» көдээ ажил-агыйлары чарып алган.

Керээ, дугуржулга болгаш сырый харылзаа бар-ла болза, бот-үнези чиик продукцияны чылдың кайы-даа үезинде белеткеп ап болур. Моон сонгаар-даа ук хемчеглер дамчыштыр ажил-чорудулга уламчылаар дээрзин «Уксаажыдылга каттыжышкыны» дыңнаткан.

Бадьлдай НАРАДЫ.

Черби суурнуң чоок-кавызы

М.Ростовцевтин фотоу.

Мөөрей

"ТУЛГАН
КЫРГАН-АВА"

Январь 24-те Улусчу чогаадылга бажыңыга "Тулган кырган-ава" деп мөөрейге Кызыл хоорайның эң дидим, эң идепкейжи 16 кырган-авалары киришкен.

Мөөрей кырган-авалар биле таньжылгадан эгелээн. Оларның "эң аныя" Е.Н. Соболевская 74 харлыг болган.

Дараазында каас-коя идик-хеп модазының көрүлдезинге кырган-авалар чараш кижжи кажан-даа чараш деп чүвени көргүскен. Улгады бергеш безин кандыг-даа профессионал манекенщицалардан дудак чок онза аян-биле сценада басып турар бо кырган-аваларга 50-60-70-80 эвес, а харын 18-20 харны берип болур. Сценага каас-коя кеттинген кырган-аваларны магадан көрүкчүлөр "Аныяк турган болза, та кайы хире чараш ыйнаан!" джиби, динмитти-биле адыш часкап, хүлээп ап турганнар. Эң чараш хепти тулган дээн модель Зоя Тасооловна Монгуш бараалгаткан.

А "Кадык-чагай амыдырал дээш" деп кыйгырыгың адаа-биле эрткен спортчу мөөрейге кырган-авалар скакалкага шураарыңга база белинге төгерик обруч чаярыңга маргышканнар. Оларның чамдыктары бо мөөрейге уйнуктарыңдан дудак чок шурап, белин чайып, чиик-чагай, ээлгириң көргүскеннер. Эң ылангыя Любовь Васильевна Шарыпова, Алефтина Алексеевна Дүктүг-оолдун чеже катап шураанын санаары берге болган. Түннелинде Зоя Кызыл-ооловна Ондар скакалкага-даа, обруч чаярыңга-даа кымга-даа аштырбайн, "Эң спортчу кырган-ава" атка четкен. А 16 дугаарлыг киржикчи — инвалид кырган-ава Галина Николаевна Тарасова тургустунуп келген берге байдалдан тывызсыксы-биле үнүп, скакалка, обруч-биле сула шим-

уйнуктары деткээни солун.

Бо кежээге Чечек Седип-ооловна Кыргыздын (№ 14) индий танцы танцылааны кижжи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын хөлзедипкен. Оон ээлгир-чараш шим-чээшкннер кылып танцылап, сценаның ужу-кыдында кызыл-даван самнап турары кандыг-даа индий кино "сылдыстарыңдан" артык дизе, черле чазыг турбас. Езулуг кырыыр чай чок "индий-леп танцылаар кырган-ава" көрүкчүлөриң кызыгаар чок ынакшылын чаалап ап, кандыг-даа мөөрейиң эң улуг шаңналы — "Көрүкчүлөриң үнелели" шаңналга төлепти болган. 12 дугаарлыг киржикчи Светлана Михайловна Монгуштуң фортепианога уруунуң үделгези-биле күүсеткени ариязыңдан... Мээң ынакшылымдан камгалан! Сени ынакшырыңче албадаптар мен..." дээн ыяңгылыг одуруглары чангыс эвес чүректери оттуруп доюлдурган чугаажок. Ол бо кежээге "Эң-не чараш кырган-ава" деп номинацияның эдилекчизи болган.

Бо мөөрейге 8 дугаарлыг киржикчи Алефтина Алексеевна Дүктүг-оол "Топ-топ" деп ырыны күүседип доозуп турда, оон чанынга чаа-ла баштайгы базымнарын кылып чоруур 1 хар 3 айлыг уйнуу — бичи Арсланчик кырган-авазын деткип, часкай кааптарга, дыка-ла чаптанчыг болган.

Кырган-аваларның кылган аш-чеминиң амданнын, чаагайын билбес кижжи чок. Аш-чем кылырының талазы-биле мөөрейге 5 янзы чем белеткээн 9 дугаарлыг кырган-ава Любовь Васильевна Шарыпова тиилээн. Бо мөөрейге хамаарыштыр көрүкчүлөр дараазында мөөрей эртерде, кырган-аваларның чүгле кылган аш-чеми эвес, аргып-дараан, быжып-шеверлээн чогаадыкчы ажилдарының делгелгезин баш бурунгаар залга делгээрин күзеп турдулар. "Кырган-авалар бал үезинде" деп чараш мөөрейге олар сценага бөөлдендир танцылап, ажы-төлүңге, уйнуктарыңга база катап чараш үлегерин көргүскеннер.

Мындыг чараш, магаданчыг кежээге "Тулган кырган-ава" 67 харлыг Алефтина Сергеевна Шербакова болган. Устунде ады кирген шаңналдыг черлерниң эдилекчилеринге болгаш кырган-ава бүрүзүңге бо солун кежээниң организакчылары — Кызыл хоорайның культура комитеди тускай шаңналдарны, боодал чечектерни тывызскылаан. Дараазында мындыг янзылыг өг-бүле байырлалдары сумуларга, кожууннарга база республика чергелиг эртер. Кызыл хоорайның "Тулган кырган-авазы" анаа хоорайны төлээлеп киржир. Ол ышкаш "Тулган

"Тулган кырган-ава" А.С.Шербакова.

"Индий кино сылдызы" Ч.С.Кыргыз.

Мода көрүлдези.

кырган-ачалар" мөөрейи база болур.

Бо кежээге үндүрген түннелдерге чамдык көрүкчүлөр таарзынмаан сеткилин илередип турдулар. "Хөйүнү караа — көскү, кулаа — дыйжы" джири-ле чөп, дараазында жюри кежигүнериниң талазыңдан мындыг чүүлду катаптавазы күзөнчиг.

Чойганмаа САТ.
Васильев БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруктары.

Спортчу кырган-ава Е.М.Намчыл.

чээшкннерни кылып көргүскен. Ол бо кежээге "Тиилелгеже чүткүл" деп тускай шаңналды чаалап алган.

Мөөрейиң эң солун кезээ — уран көрүлде мөөрейиңге ырлаарыңга, танцылаарыңга, кожамыктаарыңга салым-чаяаның кырган-аваларны оларның өг-бүлөзи, ажы-төлү,

Соян Соянович СОНАМ

2004 чылдың январь 24-те күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну, күш-ажыл бүдүрүлгезиниң көскү организакчыларының бирээзи Соян Соянович Сонам 85 харлында мөчээ.

Соян Соянович 1919 чылдың октябрь 30-де Эрзин кожуунун Тере-Хөл сумузунга хөй урулуг арат Соян Чымбаның (Куяк) өг-бүлөзундө төрүттүнгөн.

С.С.Соном — көдээ ажил-агый талазы-биле эң баштай диплом алган специалистерниң бирээзи. Ол 1935 чылда Ойрот-Тураның тускай көдээ ажил-агый школазын, 1941 чылда — Москвада ветеринария академиязын, 1952 чылда — СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскан.

Күш-ажылчы ажылын Бай-Тайга кожуунун зооветучастоктар эргелекчизинден эгелээш, Улуг-Хем кожуунун болгаш Кызыл хоорайның мал эмнелгелеринге ажилдап чораан. 1943-1945 чылдарда ТАР-ның мал болгаш чер ажил сайыдының оралакчызын, 1945 чылдан 1949 чылга чедир ВКП(б) обкомунун секретарына болгаш көдээ ажил-агый килдизиниң эргелекчизинге ажилдап чораан.

С.С.Соном оон дараазында чылдарда Горький болгаш Арзамас областарга "Зооветхандырылга" контораларының начальнигинге, "Ленинниң чагы" колхозтун даргазынга ажилдаан. 1958 чылдан 1965 чылга чедир үеде Тываның көдээ ажил-агый дуржулга станциязын, Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая суурга шенелде станциязын, Тес-Хем кожуунун көдээ ажил-агый бүдүрүлгө эргелелин удуртуп келген. Чээрби ажыг чылдарың дургузунда партияның Чырыдышкын бажыңының директорунга, партия обкомунун пропаганда болгаш агитация, көдээ ажил-агый килдизиниң эргелекчизиниң

Ш.Д.Ооржак, Д.К.Х.Ооржак, В.М.Оюн, Ш.В.Кара-оол, В.И.Лавриненко, Б.К.Балчий-оол, А.Т.Конгар, Н.Б.Алдчи, С.М.Достай, В.О.Оюн, А.Ч.Комбу, Г.Ч.Ширшин, А.К.Канзай, К.А.Маспык-оол, Т.Ч.Норбу, А.А.Зайцева, И.Г.Лавриненко, М.К.Шырап.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң ававыс К.Л.Увангурнун амы-тынын камгалап алырыңга улуг үлүг-хуузуң кириген Тес-Хем кожуунун төп кожуун эмнелгезиниң терапия салбырының эмчилеринге өөрүп четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттис.

Уруглары.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ававыс Бугалдай Севекович Увангурну сөөлгү оруунче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүс үлежи ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, чонувуска четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттис.

Уругларыңдан.

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ачавыс, өг-бүлениң идегелдиг, быжыг чөлөнгижи Сүге-Баадыр Сотнаевич СОТНАМ аар аарааш, январь 16-да хистен чарлып чоруткан.

Бо берге хүнерде биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген чонувуска, ТР-ниң Иштики хөректөр ямызының ажилдакчыларыңга, кады төрөөн ха-дунмаларывыска, эш-өөрүвүске, чоок кижилеривиске, ырак-чооктан келген хөй санныг төрелдеривиске четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттис.

Хүндүлел-биле, өөнүң ишти, уруглары, төрелдеринден.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8269. Чагыг 11.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулузунуң чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелинген.

Бүрүткелиниң дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның торужу-биле дүүшпей барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.